

Μάνος Σαββάκης
Αναπληρωτής Καθηγητής
msavvakis@soc.aegean.gr

Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Σχολή Κοινωνικών Επιστημών Τμήμα Κοινωνιολογίας

**Επιτροπή Ηθικής και Δεοντολογίας της Έρευνας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας**

Ημερίδα

Επίκαιρα Θέματα Ηθικής και Δεοντολογίας

24 Σεπτεμβρίου 2022

Τίτλος εισήγησης

Ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας στην κοινωνική έρευνα

Περίληψη

- Η ηθική, ως γενική έννοια, εδράζεται βασικά στην αρχαία ελληνική φιλοσοφική διερεύνηση και κατανόηση της ηθικής ζωής, της θεωρητικής αναζήτησης και της πρακτικής πραγμάτευσης της αγωνιώδους διερώτησης πως «δύναται κάποιος/α να ζει ένα ηθικό βίο». Αυτό σημαίνει ότι ασχολείται ουσιαστικά με τον τρόπο ζωής όπως διάγεται σύμφωνα με ορισμένα κοινώς αποδεκτά πρότυπα, αξίες και κανόνες, που έχουν βαθιές ρίζες στην κοινωνία και συνεπώς διαμορφώνουν προσωπικές απόψεις, κοινωνικές δράσεις και πολιτιστικές πρακτικές. Η ηθική, αν και συχνά έννοια παρεξηγημένη και ευρεία στη χρήση της, δεν αφορά τόσο πολύ μια δογματική, ασκητική ή θεολογική εννοιολόγηση, ούτε μια στείρα διδακτική της αποχής ή ενός εγκόσμιου αναχωρητισμού. Το αντίθετο, σχετίζεται έντονα με ένα εξελισσόμενο και δυναμικό σύνολο κατευθυντήριων οδηγιών για να συνυπάρχουμε ως συμμετοχικοί δράστες εντός συντεταγμένων κοινοτήτων, θεσμικών κανόνων, πλαισίων αναφοράς ή ευρύτερων κοινωνικών συνομαδώσεων.
- Με άλλα λόγια, η ηθική σχετίζεται με πολύσημο τρόπο με ένα σύστημα κανονιστικών αρχών και κοινωνικά αποδεκτών οδηγιών που μπορούν να επηρεάσουν καθοριστικά τις υπάρχουσες σκέψεις σχετικά με ατομικές επιλογές και συλλογικές προτεραιότητες. Η ηθική αποτελεί επίσης ένα ειδικότερο κλάδο της φιλοσοφίας που εξειδικεύεται στα υποκειμενικά κίνητρα λήψης αποφάσεων σχετικά με το σωστό και το λάθος, δηλαδή την εξέταση των μέσων σε σχέση με συγκεκριμένους σκοπούς, ζήτημα που απασχόλησε σοβαρά την κλασική κοινωνιολογική θεωρία και έρευνα και ακόμα είναι υπαρκτό, ειδικά σε περιπτώσεις που ανακύπτουν – και δεν είναι λίγες αυτές – ουσιώδεις και δισεπίλυτες ηθικές αντιπαραθέσεις (π.χ. στρατόπεδα εξόντωσης των Ναζί στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ατομική βόμβα στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι, όρια ιατρικών πράξεων σε κρατούμενους πολέμου, προκλητικές πράξεις πολιτικών προσώπων, δικαιώματα πολιτικών κρατούμενων, υποχρεωτικότητα μέτρων για τη δημόσια υγεία, κτλ.).
- Το ζήτημα της ηθικής και δεοντολογίας στη σύγχρονη εμπειρική κοινωνιολογική/κοινωνική έρευνα (ποσοτική, ποιοτική ή μεικτή) απασχολεί με πολύ πιο έντονο, ξεκάθαρο και συστηματικό τρόπο από ότι τις προηγούμενες δεκαετίες την ερευνητική κοινότητα και τους εμπλεκόμενους ακαδημαϊκούς και κοινωνικούς φορείς. Ειδικότερα τα τελευταία είκοσι πέντε-τριάντα περίπου χρόνια, οι συζητήσεις, οι διαφωνίες, τα συνέδρια, οι ημερίδες, οι διαδικτυακές εκδηλώσεις, οι προβληματισμοί και οι αντιπαραθέσεις γύρω από την ενδεδειγμένη δεοντολογία της εμπειρικής κοινωνιολογικής έρευνας έχουν γίνει πολλαπλώς εντονότεροι και αποκτούν ολοένα αυξημένη σημασία, ήδη για την αρχική επιλογή κάποιου θέματος για μελέτη, τον ερευνητικό σχεδιασμό, την υλοποίηση, τη συγγραφή ακόμα και την τελική χρηματοδότηση της. Σε πρώτη φάση, αυτή η αύξηση του ενδιαφέροντος δείχνει από μόνη της ότι έχει αυξηθεί το ενεργό ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας για αντίστοιχα ζητήματα. Για παράδειγμα η Επιτροπή Ηθικής και δεοντολογίας του Π.Θ. και άλλων ιδρυμάτων και οι ημερίδες και οι δράσεις που συν-διοργανώνουν.

Εισαγωγή

- Η διάσταση της ηθικής και δεοντολογίας – ειδικότερα της ποιοτικής - κοινωνιολογικής έρευνας αποτελεί συγκροτησιακή διάσταση κάθε ερευνητικού σχεδιασμού και συνδέεται ενεργά με τον ουσιαστικό εμπλουτισμό της σχετικής διαδικασίας, την περαιτέρω τεκμηρίωση των συμπερασμάτων και – διάσταση εξαρχής πρωτεύουσα- την προστασία των δικαιωμάτων των συμμετεχόντων από ανεπιθύμητη έκθεση, σοβαρή ζημιά ή αρνητική δημοσιότητα. Ουσιαστικά, με τον όρο ηθική και δεοντολογία της κοινωνιολογικής έρευνας – όροι που συχνά χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι - κατηγοριοποιείται ιδεοτυπικά ένα σύνολο κανονιστικών προτάσεων, δεοντολογικών αποφάνσεων και πρακτικών συμβουλών που ταξινομούν, ρυθμίζουν και διευθετούν τις σχέσεις του ερευνητή και των ερευνητικών φορέων με τους θεσμούς και τα άτομα που εμπλέκονται στη σχετική διαδικασία, από τον αρχικό σχεδιασμό μέχρι τη δημοσίευση των προκαταρκτικών και οριστικών αποτελεσμάτων.
- Οι κοινωνικές επιστήμες διερευνούν, τόσο θεωρητικά όσο και εμπειρικά, πολύπλοκα και πολύ συχνά «επίκαιρα», προκλητικά, ακανθώδη και ευαίσθητα ζητήματα (π.χ. εργασία, πολιτικό σύστημα, ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, εκπαίδευση, κοινωνικές ανισότητες, έμφυλες διαφορές, σεξουαλικές ταυτότητες, διαδίκτυο, τεχνολογία, τέχνη, υγεία, ασθένεια, φύση, θρησκεία, μέσα μαζικής ενημέρωσης, ηλεκτρονικά κοινωνικά δίκτυα, εγκληματικότητα, περιβάλλον, επιδημίες, πανδημίες, προσφυγικό, μεταναστευτικές ροές, άτομα που έχουν υποστεί βασανισμούς ή κακοποίηση, οικογενειακούς δεσμούς, συγγενικά δίκτυα, κτλ.) που ανήκουν ταυτόχρονα στη σφαίρα της πολιτικής, νομικής, πολιτισμικής, οικονομικής, εκπαιδευτικής και υγειονομικής επικράτειας, χωρίς πρόθεση να υποκαταστήσουν ή να αντικαταστήσουν κάποιες άλλες διακριτές επιστημονικές πειθαρχίες.
- Οι κοινωνιολογικές μελέτες συνδέονται αναπόφευκτα με τα προηγούμενα – και με πολλά άλλα - ζητήματα αφενός επειδή ασχολούνται με δομές, κοινωνικούς θεσμούς, ατομικές ή δι-υποκειμενικές διαστάσεις της βιωμένης εμπειρίας και περιοχές της καθημερινής ζωής αφετέρου επειδή συχνά προτείνουν διαρκώς περαιτέρω θεματικές περιοχές προς διερεύνηση. Αυτά τα πεδία έρευνας ως σχετικά διακριτοί, αλλά όχι εντελώς αυτόνομοι ή περιχαρακωμένοι, κοινωνικοί μικρόκοσμοι, σηματοδοτούν καινούργιες επιστημονικές προκλήσεις και δυνητικά παράγουν εδραία κριτική των υπαρχόντων συστημάτων επιστημονικής σκέψης και μορφών επίσημης γνώσης.

- Η διερεύνηση αυτών των διαστάσεων ηθικής και δεοντολογίας - ειδικότερα στην ελληνική κοινωνιολογική βιβλιογραφία - συχνά τείνει να παραγνωρίζεται μερικώς στο βαθμό που τις περισσότερες φορές εντάσσεται σε συνολικότερα ζητήματα επιστημολογίας και μεθοδολογίας της έρευνας ή τεχνικών συγγραφής μιας ερευνητικής εργασίας ή μιας διδακτορικής διατριβής. Επίσης, όταν συμπεριλαμβάνεται σε βιβλία, άρθρα ή παρουσιάσεις εμπειρικών κοινωνικών ερευνών κάποιες φορές ανάγεται κάπως εργαλειακά ή μονοσήμαντα σε διαδικαστικό ζήτημα σωστής εφαρμογής διαφόρων μεθοδολογικών τεχνικών (π.χ. ερωτηματολόγιο, τηλεφωνικές έρευνες, συμμετοχική παρατήρηση, συνεντεύξεις σε διάφορες μορφές, ομάδες εστίασης, κτλ.) ή απλής διεκπεραίωσης χωρίς περαιτέρω λεπτομέρειες. Συμπληρωματικά, άλλες φορές παρουσιάζεται ως επιμέρους, κυρίως, «τεχνικό» τμήμα της διαδικασίας σχεδιασμού και διεξαγωγής μιας κοινωνικής έρευνας, με απλή αναφορά στο γεγονός ότι οι ερευνητές καλούνται να είναι προσεκτικοί σε αντίστοιχα ζητήματα, χωρίς όμως αυτά να αναδεικνύονται με σαφήνεια ή πειστικότητα.
- Τα ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας της κοινωνικής έρευνας αναδεικνύονται πλέον εμφατικά σε διάφορες ημερίδες, διαδικτυακές εκδηλώσεις, φόρουμ και επιστημονικές εταιρείες (π.χ. Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αμερικάνικη Κοινωνιολογική Ένωση, Βρετανική Κοινωνιολογική Ένωση, Ευρωπαϊκή Κοινωνιολογική Εταιρεία, Αμερικάνικη Εταιρεία Εκπαιδευτικής Έρευνας, Τμήματα Κοινωνιολογίας, κτλ.). Το αυξημένο ενδιαφέρον των ερευνητών σε παγκόσμιο επίπεδο για τέτοια θέματα καταδεικνύει την κεντρικότητα που έχουν ήδη αποκτήσει - και θα διατηρήσουν με το πέρασμα του χρόνου - στην επιστημονική προσπάθεια. Αντίστοιχα ζητήματα σχετίζονται, μεταξύ άλλων, με μορφές γνώσης που θα σέβονται τον άνθρωπο και τα δικαιώματα των συμμετεχόντων σε πειράματα ή έρευνες, ανεξάρτητα από το αν αυτές τελικά προέρχονται από το χώρο των κοινωνικών, ανθρωπιστικών, θετικών ή ιατρικών επιστημών.

Επιστημονική έρευνα και κοινωνική σχεσιακότητα: μια αμφίδρομη και αντιφατική σχέση

- Το επιστημονικό και ερευνητικό έργο, όπως όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες, διαμεσολαβείται από ατομικές αξίες και κοινωνικές νόρμες, που αποτελούν ιστορικά και πολιτισμικά συγκροτημένα υποδείγματα που συνδέονται με τους τους γενικούς συντακτικούς κώδικες αναφορικά με την τροπικότητα του «πώς να πράττουμε» και την εξηγητικότητα του «γιατί οφείλουμε να μην προβαίνουμε σε συγκεκριμένες πράξεις». Αυτές οι κανονιστικές οδηγίες «προς ναυτιλομένους» αποτελούν ένα σχετικά ασφαλή νηογνώμονα κοινωνικής πλοήγησης, μια ενδεδειγμένη – και εσωτερικευμένη διαμέσου των διαδικασιών σχολικής, οικογενειακής και ευρύτερης κοινωνικοποίησης - πυξίδα, που διασφαλίζει ότι η όποια σοβαρή ή αχρείαστη απόκλιση από την ασφαλή προσωπική πορεία – που συχνά ενέχει προκλήσεις και δύσκολες διαδρομές - δεν θα είναι εντελώς χωρίς επιστροφή και δεν θα καταλήξει άδοξα σε βράχια, ξέρα, σιοτεινά ή αχαρτογράφητα ύδατα.
- Η ερευνητική δεοντολογία ειδικότερα περιλαμβάνει απαιτήσεις, προτροπές και συστάσεις που αφορούν τα επιστημονικά καθήκοντα και συνδέονται με την καθημερινή ρουτίνα και εργασία αυτών των χώρων αναφοράς. Με άλλα λόγια, περιγράφει με τρόπο γενικό – αλλά όχι εντελώς αόριστο ή αφηρημένο - συγκεκριμένες κανονιστικές οδηγίες που αναφέρονται σε ένα βαθμό στις σχέσεις ανάμεσα σε ερευνητές και ομάδες συνεργασίες εντός των ακαδημαϊκών θεσμών. Συνηθέστερα όμως προσανατολίζονται – με τη μορφή συνειδητής κοινωνικής δράσης - στην προστασία της αξιοπρέπειας τόσο των ίδιων των ερευνητικών θεμάτων όσο όμως πρωτίστως και των συμμετεχόντων σε αυτά, βάσει ορισμένων πρωτοκόλλων ενήμερης συγκατάθεσης, συνέργειας και συναίνεσης.
- Το βασικό ηθικό και δεοντολογικό δίλλημα που ενίοτε προκύπτει σε κάθε ερευνητική διαδικασία είναι ότι οι επιστήμονες που συμμετέχουν σε μια έρευνα, τουλάχιστον μερικές φορές, αντιμετωπίζουν δύο ενδεχομένως αντικρουόμενα, ή σε κάθε περίπτωση όχι απολύτως συμβατά, συστήματα αξιών: κοινωνία και επιστήμη. Για παράδειγμα, οι κοινωνικές αξίες ενδέχεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, να μην υποστηρίζουν ενεργά ή να μην προωθούν ευμενώς την επιστημονική έρευνα σε τομείς όπως για παράδειγμα η υγεία (π.χ. δαπάνες για ιατρικό εξοπλισμό και προσλήψεις προσωπικού, συνθήκες εργασίας και εργασιακά υγειονομικών σε εποχή πανδημίας), τα ανθρώπινα δικαιώματα (π.χ. άτομα που εγκλείονται σε φυλακές, καιοποιημένες γυναίκες σε ξενώνες, εγκαταλειμμένα και ασυνόδευτα παιδιά, κτλ.) ή η εκπαίδευση (συνθήκες φοίτησης και ζητήματα γραμματισμού και ένταξης στη σχολική κουλτούρα παιδιών-προσφύγων ή παιδιών με αναπηρία, κτλ.).
- Από την άλλη μεριά, η νεότερη επιστημονική κουλτούρα - βασισμένη σε περισσότερο καθολικές ουμανιστικές αρχές που εδράζονται στη διανοητική παράδοση και την πνευματική κληρονομιά του ευρωπαϊκού – και όχι μόνο – διαφωτισμού μπορεί να ενθαρρύνει, προκαλέσει, διεκδικήσει ή ακόμη και «απαιτήσει» έρευνες σε αντίστοιχους χώρους. Ο λόγος είναι είτε για να διερευνήσει κοινωνικές, ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές διαδικασίες συγκρότησης τέτοιων χώρων ή πρακτικών είτε για να αναδείξει ερμηνευτικά σχήματα, βιωμένες εμπειρίες, στάσεις, αντιλήψεις, πρότυπα συμπεριφοράς και κουλτούρες συνύπαρξης. Η επιστημονική οπτική αν και δεν είναι πάντα ενιαία ή χωρίς εσωτερικές συγκρούσεις, διαφοροποιήσεις ή αντινομίες, δεν ταυτίζεται υποχρεωτικά με τον «κοινό νο», τις αποδεδειγμένες πολιτισμικές ερμηνείες ή τις κρατούσες θρησκευτικές απόψεις για σημαντικά ηθικά και κοινωνικά ζητήματα (π.χ. δωρεά οργάνων σώματος, ευθανασία, αμβλώσεις, καύση νεκρών, εμβολιασμός, πειραματικές μορφές φαρμακευτικής θεραπείας, δικαιώματα γυναικών, όρια ιατρικών πράξεων, κτλ.).

- Ο όρος ερευνητική ηθική και δεοντολογία της έρευνας αναφέρεται όπως επισημάνθηκε ήδη σε μια ευρεία ποικιλία αξιών, κανόνων, προτάσεων και κανονιστικών ρυθμίσεων ή ακόμα και θεσμικών οδηγιών που συμβάλλουν στη ρύθμιση και υλοποίηση των επιστημονικών δραστηριοτήτων. Η ηθική και δεοντολογία της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας κωδικοποιεί και συνοψίζει την ερευνητική «ηθική εν των γίνεσθαι», δηλαδή «μεταφράζει» στην πράξη την επιστημονική ηθική. Οι κατευθυντήριες γραμμές για την ηθική και δεοντολογία της έρευνας προσδιορίζουν ένα κατ' αρχήν πλαίσιο κίνησης και προσανατολισμού και καθιστούν πιο συγκεκριμένες ορισμένες βασικές, συγκροτησιακές αξίες της ερευνητικής κοινότητας. Πολύ συχνά, εδράζονται στην «κοινή ηθική», δηλαδή την ηθική της κοινωνίας γενικότερα. Όμως δεν ταυτίζονται πάντα πλήρως με αυτές, συχνά μάλιστα είναι αρκετά διαφορετικές από κοινωνικές πεποιθήσεις ή ερμηνευτικά σχήματα των κοινοτήτων αναφοράς της έρευνας (Hopf, 2004: 203-208).
- Οι κατευθυντήριες γραμμές, οι ρυθμιστικές αρχές, για την επιστημονική έρευνα βασίζονται σε αναγνωρισμένους κανόνες για την ερευνητική ηθική και δεοντολογία, και εξειδικεύουν τα ερευνητικά πρωτόκολλα σε διαφορετικούς επιστημονικούς τομείς και διαφορετικές ερευνητικές διαδικασίες (π.χ. πειραματισμός και εφαρμογή εμβολίων σε άτομα με σοβαρές ασθένειες, κτλ.). Αυτές οι κατευθυντήριες οδηγίες, επίσης, σχετίζονται με προτάσεις που ορίζουν τι συνιστά καλή επιστημονική πρακτική και ποιες πρακτικές είναι σημαντικό να αποφεύγονται. Επιπρόσθετα, αναφέρονται στην αναζήτηση επιστημονικής ακριβείας και τεκμηρίωσης. Ταυτόχρονα εγείρουν - και εν μέρει απαντούν σε - ζητήματα ακαδημαϊκής ελευθερίας, επιστημονικής πρωτοτυπίας, πολιτικής χρήσης και χρησιμότητας των ερευνητικών πορισμάτων, διαφάνειας, αξιοπιστίας, κοινωνικής λογοδοσίας, προάσπισης δικαιωμάτων και δημοκρατικότητας.
- Η ηθική και δεοντολογία, όπως αποτυπώνεται σε διάφορα κείμενα, καταστατικούς χάρτες και δημόσιες εκθέσεις ουσιαστικά συνδέεται με οδηγίες που ο ερευνητής οφείλει να λάβει σοβαρά υπόψη του, αποτελούν δηλαδή ισχυρές συστάσεις και προτροπές που επιχειρούν να ρυθμίσουν «διενέξεις» μέσα στην ερευνητική κοινότητα και να τοποθετηθούν για θέματα όπως επιστημονική ακεραιότητα, σύγκρουση συμφερόντων υπευθυνότητα, αμεροληψία, συμπερίληψη κριτικής, δυνατότητα πρόσβασης στο ερευνητικό υλικό στους συμμετέχοντες σε διάφορες φάσεις της έρευνας, έμφυλη συγκρότηση επιτροπών και ισομερή αντιπροσώπευση.
- Συμπληρωματικά με τα προηγούμενα, αυτές οι οδηγίες αφορούν τη σχέση των ερευνητών με άτομα που συμμετέχουν στην έρευνα, το σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, την εμπιστευτικότητα των ερευνητικών δεδομένων, την ενήμερη (ενήμερωμένη) συγκατάθεση κτλ.). Τέλος σχετίζονται με θέματα όπως το δημοκρατικό ήθος κάθε έρευνας, τη σχέση με την υπόλοιπη κοινωνία, την οικονομική ανεξαρτησία του επιστημονικού εγχειρήματος, τις οιονεί ή πιθανές συγκρούσεις συμφερόντων, την κοινωνική ευθύνη, τις ενέργειες διάχυσης και διάδοσης της έρευνας με σεβασμό στα άτομα που συμμετέχουν και τις σύγχρονες απαιτήσεις της τεχνολογίας.

- Η ηθική και δεοντολογία της έρευνας περιλαμβάνει τόσο «εσωτερικές διατάξεις» που συνδέονται με τις πρακτικές αυτό-ρύθμισης της ερευνητικής κοινότητας όσο και εξωτερικές ρυθμίσεις που συνδέονται περισσότερο με τη σχέση μεταξύ έρευνας και κοινωνίας. Αυτές δεν είναι πάντοτε εντελώς ξεκάθαρες και αναδεικνύουν ακριβώς την πολυπλοκότητα και την υψηλή ρευστότητα αυτών των ζητημάτων. Σε άλλες περιπτώσεις, αυτοί οι κανόνες δε συμφωνούν ομόθυμα μεταξύ τους, καθιστώντας απαραίτητη την εξισορρόπηση διαφορετικών απόψεων ή την αξιολόγηση διαφορετικών κοινωνικών αναγκών με αναφορά στις ομάδες πίεσης ή συμφερόντων (π.χ. νέα φάρμακα, εμβόλια, περιεχόμενα αναρτήσεων σε ηλεκτρονικά κοινωνικά δίκτυα, διαφημίσεις επιβλαβώς προϊόντων ευρείας ή περιορισμένης κατανάλωσης, κτλ.). Η έρευνα εγείρει επίσης νέες ερωτήσεις που δεν έχουν απαντηθεί πλήρως και οριστικά (π.χ. έρευνα που χρησιμοποιεί το Διαδίκτυο, έρευνα σε παιδιά ή σε ομάδες με αυξημένη ευαλωτότητα, έρευνα σε οίκους ευγηρίας, κλινικές ευθανασίας, χώρους μαζικού εγκλεισμού προσφύγων, φυλακές, κτλ.) (Guidelines for Research Ethics in the Social Sciences, 2016).
- Στις σύγχρονες εμπειρικές κοινωνικές έρευνες τα ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας γίνονται όλο και περισσότερο πολύπλοκα και εγείρουν νέες προκλήσεις και διλλήματα (π.χ. προστασία ανωνυμίας ατόμων με διαφορετικό θρησκευτικό προσανατολισμό, διαφορετικές πολιτισμικές συνήθειες ή σεξουαλικό προσανατολισμό, ζητήματα ανωνυμίας σε περιπτώσεις που υπάρχουν σοβαρές επαγγελματικές συγκρούσεις και μεγάλα οικονομικά συμφέροντα, κτλ.). Επίσης, συχνά δημιουργούν δυσκολίες στην ερευνητική διαδικασία στο βαθμό που για κάποια από αυτά δεν υπάρχει εξειδικευμένη νομολογία ή ρυθμίσεις που να ξεκαθαρίζουν πλήρως και οριστικά κάποια ειδικότερα ζητήματα.
- Ταυτόχρονα, στις κοινωνικές επιστήμες συνολικά, εξαιτίας της ευρύτητας των θεμάτων, της αυξημένης πολυπλοκότητας και της ιδιοσυγκρασιακής συνθετότητας, δε φαίνεται να υπάρχει – ούτε να είναι πολύ απλό να δημιουργηθεί με ευκολία - ένας ενιαία αποδεκτός κώδικας που να τηρείται με την ίδια αυστηρότητα και προσήλωση, εξαιτίας της διαφορετικής ερμηνείας των κοινωνικών ζητημάτων. Για αυτό το λόγο δεν υπάρχει μια κοινή τυποποίηση ή μια συνολική απόφαση, οπότε αυτή τις περισσότερες φορές επαφίεται στον ερευνητή και την ερευνητική ομάδα, που αντιμετωπίζει το κάθε ζήτημα. Από την άλλη μεριά, είναι σαφές ότι υπάρχουν τόσο πρωτόκολλα που ακολουθούνται (οδηγίες από τις Ιδρυματικές Επιτροπές Δεοντολογίας ή υποβολή σχεδίου έρευνας σε δημόσιες αρχές προς έγκριση πριν την υλοποίηση μιας έρευνας με εκτενή αναφορά σε θέμα ηθικής και δεοντολογίας, κτλ.) όσο και θεσμικές υποδομές που περιοδικά ή προγραμματισμένα αξιολογούν τις ερευνητικές προτάσεις, την πορεία και τα τελικά αποτελέσματα καθώς και τις σχετικές αποφάσεις που λαμβάνουν για αυτά τα ζητήματα βάσει Ευρωπαϊκών οδηγιών και διεθνών κανόνων έρευνας (π.χ. Ιδρύματα Καινοτομίας και Έρευνας, Κρατικοί φορείς υποτροφιών, έργων και ερευνητικών δράσεων, κτλ.).
- Η πολυπλοκότητα των θεμάτων με τα οποία ασχολείται η εμπειρική κοινωνιολογική έρευνα σημαίνει – εκτός των άλλων - ότι η επιστημονική κοινότητα οφείλει να μεριμνά για την ηθική της συγκρότηση και το δεοντολογικό της έλεγχο, διασφαλίζοντας στο δυνατόν μεγαλύτερο βαθμό ότι οι ερευνητικές διαδικασίες και τα ευρήματα είναι αφενός αξιόπιστα αφετέρου δε θα κοστίσουν στους συμμετέχοντες «παράπλευρες απώλειες» (Sieber, 1982: 1-29, Πουρκός & Ίσαρη 2015). Η επιστημονική δραστηριότητα είναι αδύνατον να διαχωριστεί πλήρως από τις υπόλοιπες σφαίρες του κοινωνικού πεδίου (π.χ. πολιτική, οικονομία, πολιτισμός, διεθνείς σχέσεις, καθημερινή ζωή, τέχνες, αθλητισμός, κτλ.).

Ηθική και δεοντολογία της κοινωνικής έρευνας: προκλήσεις και αντιφάσεις

- Για παράδειγμα, ενώ οι βιοϊατρικές προσεγγίσεις θέτουν το ζήτημα της αμεσότητας ή της κρισιμότητας μιας ιατρικής επέμβασης, για τη διατήρηση στη ζωή ενός ασθενή τελικού σταδίου, οι κοινωνικές επιστήμες μπορεί αντίστοιχα να αναδεικνύουν το ζήτημα της ποιότητας ζωής και του δικαιώματος σε ένα αξιοπρεπή τέλος, ως αποτέλεσμα συνειδητής υποκειμενικής ή οικογενειακής απόφασης. Ένα άλλο παράδειγμα σημαντικής διαφοράς σε ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας σε βιοϊατρικές και κοινωνικές επιστήμες είναι ότι στις δεύτερες επικρατεί συνήθως αρκετά μεγαλύτερη συζήτηση και διαφωνία αναφορικά με κάποιες έννοιες (π.χ. κοινωνικά δικαιώματα, συμμόρφωση, διακινδύνευση, βλάβη, συλλογικό όφελος, ατομική ευθύνη, κτλ.) και η όποια συμφωνία ή συναίνεση δεν προκύπτει τόσο εύκολα ή συχνά δεν προκύπτει καθόλου.
- Μεταξύ άλλων, ο πιο συνηθισμένος γενικός τρόπος καθορισμού της ηθικής και δεοντολογίας στην ερευνητική πρακτική είναι οι κανόνες συμπεριφοράς που διακρίνουν μεταξύ αποδεκτής και μη αποδεκτής (απαράδεκτης) συμπεριφοράς. Παρ' όλα αυτά, οι ηθικοί κανόνες στην κοινωνία είναι τόσο πανταχού παρόντες, σχεδόν σε κάθε διάσταση της καθημερινής ζωής, που προκαλούν συχνά διαφωνίες και ατέρμονες συζητήσεις και εγείρουν συγκρουσιακά και αντιφατικά μεταξύ τους ζητήματα σχετικά με το σωστό και το λάθος. Εκτός των άλλων, για λόγους δηλαδή οικονομίας χρόνου και διλλημάτων, είναι σημαντικό να θέτει η επιστημονική κοινότητα ηθικούς και δεοντολογικούς κανόνες στην έρευνα (ερευνητική δεοντολογία και ηθική) προκειμένου να διευκολύνονται πιθανές αποφάσεις αναφορικά με τον ερευνητικό σχεδιασμό, τις μεθόδους αναζήτησης, τις τεχνικές στο πεδίο, τις διαδικασίες αναζήτησης χρηματοδότησης και τις προοπτικές συγγραφής ή δημοσίευσης.
- Οι κανόνες ηθικής και δεοντολογίας ουσιαστικά δεν αποτελούν εμπόδιο στην έρευνα, αλλά αντίθετα προωθούν τους επιστημονικούς στόχους, όπως η γνώση, η αλήθεια και η αποφυγή σοβαρών και συστηματικών λαθών. Επειδή η έρευνα συχνά περιλαμβάνει στενή συνεργασία και συντονισμό μεταξύ πολλών διαφορετικών ατόμων σε διάφορους επιστημονικούς κλάδους και πανεπιστημιακά ή άλλα ιδρύματα, ένα ελάχιστο συμφωνίας γύρω από τους ηθικούς κανόνες είναι απαραίτητο για συνεργατική και ομαδική εργασία που εκτός των άλλων απαιτεί σε υψηλές δόσεις εμπιστοσύνη, λογοδοσία, αμοιβαίο σεβασμό, δικαιοσύνη, διαρκή ανάδραση και ταχύτατη ανατροφοδότηση, είτε πρόσωπο με πρόσωπο, είτε διαδικτυακά.
- Ένα αποδεκτό πλαίσιο ηθικής και δεοντολογίας που αποφασίζεται συναινετικά και δημοκρατικά από την επιστημονική κοινότητα, ακόμα και εν μέσω εξαιρετικά δύσκολων εξωτερικών συνθηκών (π.χ. πανδημία, απαγορεύσεις, υποχρεωτική καραντίνα, ατομικοί και συλλογικοί περιορισμοί, πόλεμος, γενικευμένη συνθήκη, επισφάλειας και εργασιακής απορρύθμισης, κτλ.) ή έστω με ευρεία πλειοψηφική συμφωνία, μπορεί να καλύπτει και να ρυθμίζει διάφορα σοβαρά μεθοδολογικά και πρακτικά ζητήματα που ανακύπτουν σε μια ερευνητική ομάδα. Αυτά μπορεί να εκκινούν από τη διαδικασία αρχικού σχεδιασμού και υποβολής μιας πρότασης και να φτάνουν μέχρι το στάδιο της υλοποίησης και της δημοσιοποίησης των αποτελεσμάτων.

- Για παράδειγμα, αυτή η δυναμική και διαλογική συμφωνία μπορεί να αναφέρεται σε θέματα όπως οδηγίες για την ιδιοκτησία του εμπειρικού υλικού, τις ευρεσιτεχνίες, τη νομική προστασία σε περίπτωση προσφυγής, τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας, τις πολιτικές ανταλλαγής δεδομένων, τους κανόνες εμπιστευτικότητας, την αξιολόγηση από άλλους ερευνητές ή συμβούλια, τα δικαιώματα των συμμετεχόντων (π.χ. ανθρώπων ή ζώων), τη χρηματοδότηση, την πιθανή σύγκρουση συμφερόντων και τη διάχυση στην κοινότητα μέσω δημόσιας υποστήριξης (π.χ. συνέδρια, ημερίδες, δελτία τύπου, αφίσες, κτλ.) και σύγχρονων πρακτικών διάδοσης (π.χ. κοινωνικά δίκτυα, ιστοσελίδες, ηλεκτρονικές καταχωρήσεις, ηλεκτρονικά περιοδικά, κτλ.) (Resnik, 2020, Smith, 2003).
- Είναι βεβαίως προφανές ότι καμία ρύθμιση ή κανονιστική αρχή δε μπορεί επαρκώς να συμπεριλάβει όλους τους πιθανούς συνδυασμούς εξατομικευμένων περιπτώσεων ή να προβλέπει επαρκείς ή πλήρεις απαντήσεις σε όλα τα διλλήματα ή προκλήσεις. Μπορεί όμως να μεταφέρει ένα ελάχιστο συμφωνίας για κάποια θέματα που η εκάστοτε επαγγελματική ένωση ή ερευνητική κοινότητα θεωρεί πρωτεύοντα και σημαντικά και να εξειδικεύσει σε επιμέρους θέματα που προκύπτουν με βάση ειδικότερα ερευνητικά ενδιαφέροντα ή επιστημονικές περιοχές (π.χ. εργασία, υγεία, ασθένεια, ψυχική υγεία, κοινότητα, εξαρτήσεις, μετανάστευση, οικογένεια, σεξουαλική ταυτότητα, κτλ.).
- Τα ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας, ειδικότερα στο παρελθόν, συχνά παρερμηνεύονταν από κάποιους ερευνητές ως δυνητικό εμπόδιο, άσκοπη πολυτέλεια, δαπανηρή χρονοτριβή, ή περιττή διαδικασία στην επιστημονική πρόοδο. Όμως, ενώ αληθεύει ότι η ερευνητική ηθική σκοπεύει να θέσει κάποια όρια και να θεσπίσει κάποιους γενικούς κανόνες σε ότι γενικά «είναι και δεν είναι δυνατό» (υπό μια συγκεκριμένη προοπτική), δεν είναι ακριβές ότι σκοπεύει να λογοκρίνει την ελευθερία της έρευνας, να περιορίσει τις ερευνητικές επιλογές, να υποδείξει μεθοδολογικές τεχνικές, αναλυτικά σχήματα και θεωρητικά εργαλεία, ή να ρυθμίσει δογματικά τους ειδικότερους επιμέρους χώρους στο οποίους αυτή κατά περίπτωση κατευθύνεται (European Commission, 2010 & 2013).
- Στην πραγματικότητα, η ηθική και δεοντολογία στο βαθμό που σχετίζονται με διαστάσεις κοινωνικής λογοδοσίας, ανοιχτότητας και κοινοποίησης της γνώσης στην ευρύτερη κοινότητα εγείρουν ζητήματα δημοκρατίας, ισότητας συμμετοχής και συμπερίληψης. Κατά αυτό τον τρόπο, διανοίγουν το δρόμο για την άμβλυση ανισοτήτων και την προάσπιση του «επιστημονικού ιδεώδους» (ή αντίστοιχα εκείνου της τέχνης, του πολιτισμού, της κουλτούρας και του αθλητισμού) από εγχειρήματα συνειδητής φθοράς, επαγγελματικής «κακοποίησης» ή στρεβλής υπερ-ειμετάλλευσης του. Επίσης, δημιουργούν μια πυξίδα προσανατολισμού που προσφέρει στον ερευνητή ένα ευρύτερα αποδεκτό και σχετικά ασφαλή τρόπο διαχείρισης διλλημάτων, εκτόνωσης εντάσεων ή επίλυσης διαφορών ανάμεσα στους συμμετέχοντες σε μια έρευνα και την ερευνητική ομάδα, την επιστημονική κοινότητα και τα μέλη μιας επαγγελματικής συντεχνίας.

- Εκτός από αυτές τις γενικές συμβάσεις, πρωτόκολλα και κατευθυντήριες γραμμές, σχεδόν κάθε ίδρυμα, ερευνητικό κέντρο ή πανεπιστήμιο διατηρεί το δικό του κώδικα σχετικά με την ερευνητική δεοντολογία και ηθική και τις πιθανές κυρώσεις σε περιπτώσεις σφαλμάτων ή αβλεψιών. Είναι επίσης σημαντικό να αναγνωριστεί ότι η έρευνα που περιλαμβάνει ανθρώπινα θέματα διεξάγεται σε ένα ευρύ φάσμα τομέων που κυμαίνονται από τις βιοϊατρικές επιστήμες, την εφαρμοσμένη τεχνολογία και το σχεδιασμό, και φυσικά τις κοινωνικές επιστήμες. Υπό αυτήν την έννοια, όλοι αυτοί οι τομείς έρευνας μπορούν να εγείρουν σημαντικές και συγκεκριμένες ηθικές προκλήσεις (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2010: 13-14, Sen & Nagwanshee, 2016: 37-41).
- Όπως αναφέρθηκε, πάντως, στην εισαγωγή, η κοινωνική έρευνα αποτελεί μια ξεχωριστή από άλλες, συντεταγμένη και οργανωμένη, προσπάθεια διερεύνησης ενός κοινωνικού ζητήματος και ως τέτοια συχνά συνεισφέρει στη βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών ή στη διερεύνηση των αιτιών που καθιστούν ένα κοινωνικό πρόβλημα επιλύσιμο ή έστω μερικώς διαχειρίσιμο. Η έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες είναι μια προσπάθεια, επίπονη και κοπιαστική, για την αναζήτηση της αλήθειας, παρόλο που στην επιστήμη αυτή η αλήθεια συχνά είναι αντικείμενο σφοδρής διαμάχης και διαφορετικών, ενίοτε συγκρουόμενων, και αμοιβαία αποκλειόμενων, ερμηνειών. Η επιστημονική ακεραιότητα και η συνέπεια αποτελούν συγκροτησιακά στοιχεία της ηθικής και δεοντολογίας κάθε έρευνας.
- Ειδικότερα στην κοινωνική έρευνα, τα ζητήματα αυτά περιπλέκονται αφού αφορούν ερμηνευτικά σχήματα, αξιακά πρότυπα, θρησκευτικές πεποιθήσεις, κοινωνικές σχέσεις, οργανωμένες συλλογικές δράσεις, καθημερινές πρακτικές, συστήματα αντιλήψεων, κανονιστικά υποδείγματα, θεσμικά μορφώματα, γλωσσικές αποτυπώσεις, επικοινωνιακές δεξιότητες, ατομικές σκέψεις ή συλλογικά κίνητρα για δράση. Από αυτή την άποψη, η απόλυτα «αντικειμενική» καταγραφή μιας αλήθειας ή μιας κοινωνικής πραγματικότητας προσκρούει πάντα στα μεθοδολογικά εργαλεία και τις ερμηνευτικές ορίζουσες του ερευνητή, από τον οποίο απαιτείται ενσυναίσθηση, ανοιχτότητα και ευελιξία στο σχεδιασμό κάθε ερευνητικού εγχειρήματος, ειδικότερα όταν ακολουθεί την παράδοση της ερμηνευτικής κοινωνιολογίας.
- Η ιστορική συγκυρία, το πολιτικό πλαίσιο, και η ευρύτερη κοινωνική συγκυρία (π.χ. οικονομική κρίση, αμφισβήτηση πολιτικού προσώπου, έλλειψη χρηματοδότησης και υποδομών, πανδημία, κτλ.) μέσα στο οποίο οργανώνεται μια κοινωνική έρευνα, αποτελούν επίσης παράγοντες που οιονεί επηρεάζουν το σχεδιασμό και την υλοποίηση της. Ωστόσο, η πολιτική συγκυρία, το κοινωνικό πλαίσιο, οι αξιακές τοποθετήσεις και πλείστα άλλα ζητήματα δεν απαλλάσσουν την ερευνητική κοινότητα από τη δομική υποχρέωση να μετατρέψουν την όποια αβεβαιότητα, το όποιο σφάλμα ή την όποια διαφορετική άποψη σε ερευνητικό πλεονέκτημα, με την έννοια ότι από αυτό το «θολό» υλικό οφείλουν να τεκμηριώσουν εδραία επιστημονική γνώση και προτάσεις προς εφαρμογή. Για αυτό το λόγο, η αποφυγή προβολής ενός ακραίου υποκειμενισμού στα συμπεράσματα, και νωρίτερα στον ερευνητικό σχεδιασμό, οι αυθαίρετες απόψεις και ο αποκλεισμός διαφορετικών αντιλήψεων είναι σημαντικό να αποφεύγονται και να ενισχύεται ο πλουραλισμός, ο δημοκρατικός διάλογος και η τεκμηρίωση κάθε εναλλακτικής πρότασης.
- Ακριβώς επειδή στις κοινωνικές επιστήμες τα όρια ανάμεσα σε επιστημονική αλήθεια και προσωπική θεωρία είναι συχνά ασαφή και επειδή κάθε δρών υποκείμενο είναι ένας κοινωνικός επιστήμονας στην καθημερινότητα του, η ειλικρινής και μεθοδική τεκμηρίωση, η συνεπής και σαφής συλλογιστική διευκολύνουν την εξαγωγή επιστημονικών συμπερασμάτων, την κριτική και τον έλεγχο από την επιστημονική κοινότητα. Η προσωπική άποψη – η γνώμη του ερευνητή δηλαδή – είναι θεμιτή και πάντα υπαρκτή, όμως οφείλει να δοκιμάζεται σε συνδυασμό με τα εμπειρικά δεδομένα και να φιλτράρεται από τα κριτήρια της επιστημονικής κοινότητας για να υπάρχει διευρυμένη αξιοπιστία και ενισχυμένη αξιοπιστία ώστε η έρευνα να μην υποπίπτει σε ένα ακραίο υποκειμενισμό, δηλαδή με άλλα σε ένα εν πολλοίς αυθαίρετο σολιφισμό ή στην αποθέωση μιας άκριτης εικότολογίας (Fouka & Mantzourou 2011: 3-14, Walton, 2013, Madusani, 2016: 26-33).

Παραδείγματα ζητημάτων ηθικής και δεοντολογίας στην κοινωνική έρευνα

- Στην κοινωνική έρευνα, η ενασχόληση και εμπάθυνση σε αξιακές προκείμενες, ερμηνευτικά σχήματα, ηθικές εμπλαισιώσεις, πρότυπα κοινωνικοποίησης, κανονιστικές αξιώσεις, δεοντολογικές παραδοχές και τελικά τον ορίζοντα και τα συμφραζόμενα της κοινωνικής δράσης υποχρεώνει την ερευνήτρια σε μια κωντική και εκ του σύνεγγυς, στοχαστική και αμφίδρομη κατάδυση στο απόθεμα βιωμένης εμπειρίας, τις συμβολικές οικειοποιήσεις και τις επιτελεστικές πρακτικές κοινωνικών ομάδων. Αυτή η ενδελεχής μελέτη των δι-υποκειμενικά και ιστορικά συγκροτημένων μορφών δρασεακότητας και ποιητικής επινόησης στοχεύει στην κατανόηση – αλλά όχι την υποχρεωτική ταύτιση – της πολύτροπης καθημερινής ζωής και των διαφόρων εκδοχών και αμφισημιών της (Certeau, 2010). Ως εκ τούτου, τα ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας αναδύονται με εμφατικό και αναπόφευκτο τρόπο.
- Επίσης το ενδιαφέρον της κοινωνικής έρευνας για τη γλώσσα ως μέσο συγκρότησης, νοηματοδότησης και ερμηνείας του κοινωνικού κόσμου, αλλά και ως τρόπου συμβολικής οικειοποίησης των εξωτερικών ερεθισμάτων και μηνυμάτων υποχρεώνει τον ερευνητή σε μια προσεκτική και ευαίσθητη προσέγγιση των γλωσσικών και γλωσσολογικών ζητημάτων, τόσο από άποψη μορφής όσο και περιεχομένου. Ταυτόχρονα, αυτή η ερευνητική μέριμνα για την κοινή γλώσσα φέρνει στην επιφάνεια πολλές και συχνά άδηλες μορφές άνισης εξουσίας ή συγκαλυμμένης ανισοτιμίας στη σχέση ερευνητή-συμμετέχοντα.
- Συμπληρωματικά, δημιουργεί την υποχρέωση για μια πολύ προσεκτική και διανοητικά επεξεργασμένη χρήση του κοινωνιολογικού ιδιόλεκτου, ώστε ακριβώς να αποφεύγονται παρεξηγήσεις, συγχύσεις και παρανοήσεις και να μη δίνεται η άδικη εντύπωση ότι η κοινωνιολογική ορολογία υπερκαλύπτει το διαφέρον για μελέτη των «γλωσσικών κωδίκων», της γραμματικής και του συντακτικού των καθημερινών μορφών ζωής και των μέσων εκφραστικότητας της καθημερινότητας. Η μελέτη των πρακτικών υλοποίησης, στρατηγικών επιτέλεσης, μεθόδων αντιμετώπισης και τεχνικών υπέρβασης των δυσχερειών και αντιφάσεων της καθημερινής ζωής, διαστάσεις και εγχειρήματα στα οποία η κοινωνική έρευνα αποδίδει τεράστια σημασία, φέρνει στην επιφάνεια τα ποικίλα ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας όχι ως απλές τεχνικές πλευρές ή δευτερεύουσες όψεις του ερευνητικού εγχειρήματος, αλλά ως θέματα που προκύπτουν σε κάθε στάδιο της ερευνητικής διαδικασίας.
- Για παράδειγμα, η χρήση «ορθής» και «κατάλληλης» γλώσσας, ο ενδεδειγμένος ενδυματολογικός ή στιλιστικός κώδικας, η συγκαλυμμένη παρατήρηση ή η αποκάλυψη της ταυτότητας του ερευνητή αποτελούν μείζονα ζητήματα σε περιπτώσεις όπου η επίσημη γλώσσα λογοκρίνει, ταξινομεί αρνητικά ή στοχοποιεί πολιτισμικές πρακτικές ή κοινωνικές συμπεριφορές (π.χ. φτωχές συνοικίες, αποκλεισμένες γειτονίες, χρόνια πάσχοντες, στιγματισμένα άτομα, ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, τοξικοεξαρτημένες ή σεξουαλικά διαφορετικές κοινότητες, κτλ.).

- Σε αυτές τις περιπτώσεις – ακόμα και αν η έρευνα δε μπορεί να διεξαχθεί με πρόσωπο με πρόσωπο συναντήσεις και υλοποιηθεί διαδικτυακά – το ζήτημα της αλληλόδρασης ανάμεσα σε ερευνήτρια και συμμετέχουσες και του πλαισίου εγείρουν από μόνα τους ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας, τα οποία προφανώς είναι αδύνατον να έχουν εύκολες λύσεις και γενικές συνταγές που να εφαρμόζονται με τη μορφή δογματικού «ερευνητικού ευαγγελίου» σε κάθε περίπτωση ή θέμα. Αυτό συμβαίνει ακριβώς διότι η δυναμική της κοινωνικής έρευνας είναι διαρκής και συνεχής και τα ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας, τα οποία αποτελούν δείκτη και παράμετρο κάθε αξιόπιστης και έγκυρης κοινωνικής έρευνας, απαιτούν ενδελέχεια, ευαισθητοποίηση, στοχασμό δεύτερης τάξεως, διαρκή σκέψη και εγρήγορση (Flick, 2017: 64-80, Mertnes, 2014: 510-523, Gaiser & Schreiner, 2009: 11-20).

- Η κοινωνική έρευνα, θέτει ορισμένα πολύ ενδιαφέροντα ζητήματα που αφορούν, μεταξύ άλλων, τη σχέση ερευνητή-συμμετεχόντων, την είσοδο στο πεδίο έρευνας, τον αναστοχασμό, την (δι)υποκειμενικότητα, τη μετασχηματιστική εγκυρότητα των αναλυτικών κατηγοριών, τη λεπτομερειακή, ακριβή, εξονυχιστική, περιγραφή, την ερμηνεία των πραγματολογικών δεδομένων, την εξόρυξη εμπειρικού υλικού, την εμπιστευσιμότητα, τη φερεγγυότητα, τη μεταβιβασιμότητα, τη βασιμότητα και την επιβεβαιωσιμότητα του ερευνητικού σχεδίου (Mason, 2011, Glesne, 2017: 238-278, Σαββάκης, 2021). Αυτά τα θέματα, όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, συνδέονται άμεσα με ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας, στο βαθμό που αρκετές φορές οι απαντήσεις δεν είναι προφανείς ή a priori, αλλά χρειάζεται να δημιουργηθούν ad hoc.

Παραδείγματα:

A. Είσοδος στο πεδίο έρευνας/συμμετέχουσες στην έρευνα

- Η είσοδος στο πεδίο έρευνας, τις περισσότερες φορές, απαιτεί διαπραγμάτευση, αμοιβαία έκθεση πλευρών της υποκειμενικότητας, ευρύτερες συναινέσεις και συνθετική ικανότητα. Αρκετές φορές ζητήματα συνεννόησης ή συντονισμού δε μπορούν να επιλυθούν τηλεφωνικά ή με αλληλογραφία και απαιτείται φυσική παρουσία, ακριβώς διότι η ερευνητική διαδικασία εξελίσσεται διαρκώς και αποκτά δυναμικά χαρακτηριστικά που δε μένουν στάσιμα με την πάροδο του χρόνου. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η διαπραγμάτευση ανάμεσα σε ερευνητρια και συμμετέχουσες μπορεί να είναι επίπονη, χρονοβόρα και οικονομικά ακριβή. Για παράδειγμα, ενδέχεται σε κάποιες δράσεις, οι συμμετέχουσες να κατέχουν ίση ή μεγαλύτερη ισχύ στη σχέση ερευνητή-συμμετέχοντα, ειδικότερα σε ερευνητικές συνεργασίες με ομάδες ειδικών ή ατόμων που διατηρούν υψηλή δυνατότητα εποπτείας ενός ερευνητικού πεδίου ή σε προγράμματα όπου οι συμμετέχουσες είναι δημόσιες προσωπικότητες ή κατέχουν άλλες θέσεις εξουσίας (π.χ. έρευνα με οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές ή πολιτιστικές ελίτ). Σε άλλες περιπτώσεις, οι ερευνητές ενδέχεται να κατέχουν μεγαλύτερη δύναμη ή ισχύ, ειδικότερα όταν αξιοποιούν διασυνδέσεις με θεσμικούς φορείς (π.χ. Γενική Κυβέρνηση, Υπουργεία, Εκκλησία, Αστυνομία, κτλ.) ή όταν αποκτούν πρόσβαση σε συμμετέχοντες μέσω ισχυρών δικτύων ή υποδομών, με τους οποία ο ερευνητής έχει δημιουργήσει συστηματική σχέση.
- Ωστόσο, οι κοινωνικές μελέτες στο σύνολο τους διαθέτουν μια τεράστια ευρύτητα θεματολογίας και μεθοδολογικών προσεγγίσεων σε βαθμό που είναι συχνά πολύ δύσκολο να συστηματοποιηθούν εξαντλητικά. Επίσης φέρνουν διαρκώς στο προσκήνιο ευαίσθητα ζητήματα (π.χ. πανδημία και συνθήκες καθημερινής ζωής, παραβατικότητα, ανηλικών, ενδοοικογενειακή βία, σεξουαλική κακοποίηση, γυναικοκτονίες, τοξικοεξαρτήσεις, φτώχεια, συμβολική αποστέρηση, ανέχεια, κοινωνικό αποκλεισμό, αστεγία, διακινδύνευση, κτλ.) και απαιτούν μια στενή και συστηματική συνεργασία ανάμεσα σε ερευνητρια και συμμετέχουσες. Για αυτό ακριβώς το λόγο, οι ερευνητριες και η ερευνητική ομάδα οφείλουν να γνωρίζουν και να ενημερώνουν σχετικά τις συμμετέχουσες ότι πρόκειται να παρέμβουν και να αναμειχθούν, με κάποιο ειδικό και οιοει απαιτητικό τρόπο, στη ζωή και την καθημερινότητα τους, με ενδεχόμενο να τη διαταράξουν, έστω οριακά και πρόσκαιρα. Η σχέση της ερευνητριας με τις συμμετέχουσες είναι κομβικής σημασίας διότι συχνά δημιουργούνται λανθασμένες προσδοκίες για τα επαγόμενα οφέλη ή μπορεί λανθασμένα να υπονοηθεί ότι ο ερευνητής συμφωνεί και ταυτίζεται συνολικά με το πλαίσιο δράσης, τις πράξεις και τα ερμηνευτικά σχήματα των συμμετεχόντων.
- Η κοινωνική έρευνα συχνά εδράζεται σε διαφορετικές προσδοκίες από την πλευρά της ερευνητριας και των συμμετεχουσών και επίσης δυνητικά βασίζεται σε διαφορετικά ενδιαφέροντα ή συμφέροντα. Όσο γοητευτικό ή ενδιαφέρον και αν είναι ένα θέμα έρευνας, η ειλικρίνεια από την πλευρά του ερευνητή είναι πολύ σημαντική, καθώς ο κύριος σκοπός του δεν είναι να αποκτήσει φιλική ή κοινωνική σχέση με τους συμμετέχοντες, αλλά κυρίως ερευνητικά δεδομένα. Από την άλλη πλευρά για τους συμμετέχοντες, αυτή η διάσταση – εάν δεν ξεκαθαριστεί ρητά και εξ αρχής, χωρίς φυσικά να αποκλείονται εκ των προτέρων οι κοινωνικές διαδράσεις που ανακύπτουν από την έρευνα πεδίου – ενδεχομένως να είναι λιγότερο σαφής ή εδραιωμένη.
- Για παράδειγμα, τυχόν δεν έχει κατανοηθεί επαρκώς – με ευθύνη του ερευνητή - το ειδικότερο αντικείμενο της μελέτης και η σημασία της συμμετοχής, όχι πρωτίστως ως φιλική εκχώρηση αλλά ως ερευνητική δραστηριότητα επαγγελματικού τύπου, οι συμμετέχουσες μπορεί να «παρεξηγήσουν» αυτή την προσέγγιση αφήνοντας ανοιχτό το πεδίο σε συγκρούμενες ή αμφίσημες ερμηνείες, προοπτική που δε μπορεί ποτέ να αποκλειστεί εντελώς. Από την άλλη μεριά, μια ατμόσφαιρα εγγύτητας και φιλοξενίας, μια αίσθηση ζεστασιάς και ανθρώπινης επαφής παίζουν ουσιαστικό ρόλο στη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης και αμοιβαίας αποδοχής, ώστε να γίνει εφικτή η συλλογή εμπειρικών δεδομένων και ερευνητικών πληροφοριών. Η συμμετέχουσα μπορεί να νιώσει πιο ελεύθερα και να αποκαλύψει περισσότερες «προσωπικές» ή βιωματικές διαστάσεις της εμπειρίας της, που είναι τελικά ένα από τα βασικά ζητούμενα, ειδικότερα στην ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα.

- Η κοινωνική έρευνα βασίζεται στην πρωταρχική υπόθεση ότι η πραγματικότητα κατασκευάζεται κοινωνικά από τα δρώντα υποκείμενα, στο πλαίσιο εξ αποστάσεως διαδράσεων και πρόσωπο με πρόσωπο διαντιδράσεων, μέσα από διαδικασίες κοινωνικοποίησης. Οι κοινωνικοί δρώντες νοηματοδοτούν και ταξινομούν συμβολικά και επιτελεστικά αυτή την περίπλοκη εξωτερική και εσωτερική συνθήκη και με αυτό τον τρόπο επιχειρούν να δημιουργήσουν μια αίσθηση κοινωνικής ευταξίας, οικειοποίησης και συνέχειας. Προφανώς αυτή η διαδικασία ενέχει αντιφάσεις, συγκρούσεις και διαφορετικά συμφέροντα, υλικά και συμβολικά, οπότε δεν αποτελεί μια ενιαία ή ταυτόσημη διαδρομή, αλλά εντάσσεται πάντα σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, ισχύουσες κοινωνικές ορίζουσες και υπαρκτές πολιτισμικές διαμεσολάβησεις.
- Μια άλλη σημαντική πτυχή της κοινωνικής έρευνας είναι η αναστοχαστική θέση, ότι ο ερευνητής και το αντικείμενο της μελέτης – η συμμετέχουσα σε αυτή - επηρεάζονται αμοιβαία, αν και όχι πάντα ισότιμα. Αυτό σημαίνει ότι τόσο η ερευνήτρια όσο και οι συμμετέχουσες σε μια κοινωνική έρευνα αποτελούν συστατικό μέρος της διαδικασίας εμπειρικής διερεύνησης. Για αυτό το λόγο δε θεωρούνται ανεξάρτητες ή εξαρτημένες μεταβλητές, αλλά κοινωνικοί δρώντες που συν-δημιουργούν τη διαδικασία της έρευνας και την ερμηνεία των πραγματολογικών δεδομένων, μέσα σε ένα ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο που περιλαμβάνει δομικούς περιορισμούς ή ιστορικές ευκαιρίες όπως φυλή, έμφυλο πρόσημο, κοινωνική τάξη και σεξουαλικό προσανατολισμό (Mason, 2011, Τσιώλης, 2014, Ιωσηφίδης, 2017, Σαββάκης, 2013).
- Οι μεθοδολογικές τεχνικές – ειδικότερα της ποιοτικής κοινωνιολογικής - έρευνας επικεντρώνονται και αποζητούν την εμπλοκή, τη διαλεκτική σχέση, την ανατροφοδότηση και την ανάδραση με τις συμμετέχουσες, για αυτό το λόγο, χρησιμοποιούνται συνεντεύξεις, ομάδες εστίασης, συμμετοχική παρατήρηση, κριτική ανάλυση λόγου, κτλ. Οι σκοποί αυτής της μεθοδολογικής στρατηγικής είναι η ανάπτυξη ερευνητικών υποθέσεων που δεν κατατείνουν αποκλειστικά σε μια λογική επιβεβαίωσης ή απόρριψης, αλλά πρωτίστως ανακάλυψης ευριστικών συναφειών και ερμηνευτικών συσχετίσεων. Αυτό σημαίνει ουσιαστικά ότι η ερευνητική διαδικασία αποτελεί ένα άνοιγμα σε ένα συχνά ανοίκειο και άγνωστο περιβάλλον που μένει να γίνει αντικείμενο οικειοποίησης και γνωριμίας, μέσα από τη διαλεκτική σχέση ερευνήτριας-συμμετεχόντων (Shannon-Baker, 2015, Σαββάκης, 2013 & 2021: 159-178).

- Με άλλα λόγια, ουσιαστικά λόγω του ερευνητικού σχεδιασμού, των μεθοδολογικών επιλογών και των τεχνικών που εφαρμόζονται στο πεδίο, η σχέση ανάμεσα σε ερευνήτρια και συμμετέχουσες διαρριεί υποχρεωτικά περισσότερο από ότι σε μια συμβατική ποσοτική έρευνα και οι διαβαθμίσεις ή η ενδεχομενικότητα αυτών των δεσμών δημιουργούν δυναμικές εξελίξεις που επηρεάζουν το τελικό ερευνητικό και συγγραφικό αποτέλεσμα. Η παραμονή στο πεδίο δημιουργεί υποχρεωτικά πιο «δεσμευτικές» και «ει του σύνεγγυς» σχέσεις με τους συμμετέχοντες. Ως ει τούτου, (προσ)καλεί σε μια περισσότερο (ανα)στοχαστική, επιτελεστική και διαδραστική σχέση μαζί τους, ακριβώς διότι αυτή η επικοινωνιακή συνθήκη εκβάλλει τελικά τόσο στην επιστημολογική θωράκιση της επιστημονικής διαδικασίας όσο και στα τελικά ερευνητικά αποτελέσματα (Dawn & Morgan, 2015: 166-182, Atkinson, 2005: 1-15).
- Υπάρχουν πολλές θετικές επενέργειες από την ενεργό εμπλοκή των συμμετεχόντων σε μια κοινωνική έρευνα, πάντα εντός ενός συμφωνημένου και συναινετικού πλαισίου αρμοδιοτήτων. Μια από αυτές είναι ότι αυξάνεται η κοινωνική λογοδοσία και η επιστημονική διαφάνεια της έρευνας, ενισχύοντας το δημοκρατικό ιδεώδες και δίνοντας χώρο και δυνατότητα σε άτομα ή κοινωνικές ομάδες που μπορούν να ακουστούν λιγότερο στη δημόσια σφαίρα να αναδείξουν τη δική τους προοπτική κοινωνικής δράσης και ερμηνευτικής σχηματοποίησης, χωρίς αχρείαστες ηθικιστές αξιολογήσεις, περιττές πουριτανικές προτροπές ή άσκοπες κηρυγματικές αναφορές. Αυτή η σχέση ενισχύει την επιστημονική τεκμηρίωση και δυναμικά εδραιώνει την κοινωνική εμπιστοσύνη στην έρευνα, ειδικότερα σε (πανδημικούς) καιρούς όπου η επιστημονικοφοβία, η ψευδο-επιστήμη, ο σκοταδισμός, η απάτη και ο ανορθολογισμός διεκδικούν σημαντική θέση στη δημόσια σφαίρα, επηρεάζοντας πολλούς κοινωνικούς δρώντες, ειδικότερα αυτούς που ανήκουν σε περισσότερο ευάλωτες και χειμαζόμενες κοινωνικές ομάδες (Guillemin & Gillam, 2004: 261-280, Mozersky, 2020: 13-25).
- Η ενίσχυση της συνεργασίας της ερευνητικής ομάδας με τους συμμετέχοντες δημιουργεί σχέσεις εμπιστοσύνης και αλληλοσεβασμού, αλλά συχνά απαιτείται χρόνος και αλληπάλληλες επισκέψεις ή επανειλημμένα διαβήματα επικοινωνίας. Το σημαντικότερο είναι να πειστούν οι συμμετέχοντες ότι η έρευνα διεξάγεται για δική τους ωφέλεια και όχι απλά για ακαδημαϊκούς λόγους ή χωρίς - έστω μερική - ανταπόδοση στην κοινότητα. Στην ιδανική περίπτωση, οι ερευνήτριες εντάσσονται σταδιακά στην κοινότητα, αξιοποιώντας τη σχέση που αναπτύσσουν με τις συμμετέχουσες, προωθώντας ευρύτερες παρεμβάσεις και συνεργασίες. Η βασική διάσταση είναι να διαφυλαχθεί ένα πλαίσιο αυτονομίας και καλής συνέργειας και στα δυο εμπλεκόμενα μέρη, που να διατηρεί κάποια λογικά όρια, χωρίς να μετατρέπει τις συμμετέχουσες σε αδύναμες και εξαρτημένες. Μια αντίστοιχη πρακτική χειραγώγησης ή εκμετάλλευσης πιθανότατα θα είχε ως αποτέλεσμα τη δυσπιστία στις σχέσεις και την αποφυγή κάποιας μελλοντικής συνεργασίας ακαδημαϊκής κοινότητας με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες (Silverman, 2009 & 2013: 48-55, [Stahl](#), 2016: 145-165).
- Δεξιότητες, όπως φιλικότητα, ειλικρίνεια, φροντίδα, ενσυναίσθηση, συμπόνια, ανησυχία, αφοσίωση και ανοιχτότητα διευκολύνουν προφανώς την οικοδόμηση σχέσεων συνεργασίας. Συμπληρωματικά, ικανότητα για δίκαιη και καλή κρίση, εκμαθημένη ανεκτικότητα, καρτερικότητα, θάρρος, αυθεντικότητα και ταπεινότητα συμβάλλουν στη δημιουργία ηθικών προϋποθέσεων επικοινωνίας και συνεργασίας (Κασσέρη, 2019: 3-29). Επίσης η εκμάθηση των πολιτισμικών κωδικών, της γλώσσας και βασικών συνηθειών των συμμετεχόντων και της κοινωνικής ομάδας που ανήκουν επιταχύνει τη δυνατότητα εύρεσης κοινών σημείων αναφοράς. Ορισμένες ενέργειες από την πλευρά της ερευνήτριας για την ανάπτυξη και σταδιακή επαύξηση αμοιβαιότητας, εμπιστοσύνης και εκμυστήρευσης περιλαμβάνουν κινήσεις και πράξεις που συμβάλλουν στην ενίσχυση της ισότητας και της διαφάνειας και στην εξάλειψη πιθανής ασυμμετρίας ισχύος και τυχόν άνισης ιεραρχίας (Dawn & Morgan, 2015: 166-182, Mozersky, 2020: 13-25).

- Αυτό προϋποθέτει την ενεργητική προσέγγιση των συμμετεχόντων – ήδη από την απαρχή του ερευνητικού σχεδιασμού – τη δημιουργία αξιόπιστων, συνεργατικών και διαλεκτικών σχέσεων σε πρώιμο στάδιο, τη διαρκή διευκόλυνση ομαλότερων σχέσεων κατά τη διάρκεια της έρευνας μέσα από ανατροφοδότηση και δράσεις διάχυσης και τη διατήρηση ανθρωπινων σχέσεων μετά τη συνεργασία, στο βαθμό που υπάρχει λόγος οι σχέσεις αυτές να διατηρούνται και από τις δυο πλευρές. Η δημιουργία σχέσεων εμπιστοσύνης με τους συμμετέχοντες συχνά απαιτεί μια σχετική υπαναχώρηση από ορισμένες κεντρικές πολιτισμικές ή άλλες παραδοχές του ερευνητή, σεβασμό στο πολιτισμικό συγκείμενο στο οποίο απευθύνεται και πιθανόν μια σειρά από άτυπες συνομιλίες και «κεντός πρακτικών» συζητήσεις για να δημιουργηθεί μια κατάσταση ζεστασιάς, αμοιβαιότητας, φιλαλληλίας και προσέγγισης (Mason, 2011).
- Η σχέση ανάμεσα σε ερευνητή και συμμετέχοντες προφανώς φέρνει στην επιφάνεια ζητήματα άνισης κατανομής δύναμης, ασύμμετρης διανομής πόρων, μη ισότιμης συμβολικής εξουσίας, γοήτρου, ταξικής τοποθέτησης, έμφυλων ανισοτήτων και ισχύος. Αυτή είναι μια εξαιρετικά λεπτή, ευαίσθητη και σημαντική διάσταση σε κάθε κοινωνική έρευνα. Η τεκμηριωμένη πραγμάτευση της θα υποχρέωνε την αναλυτική εστίαση της μονογραφίας να επικεντρωθεί αποκλειστικά σε αυτό το θέμα, γεγονός αδύνατο. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι οι διαστάσεις αυτές – ακριβώς επειδή είναι κομβικής σημασίας – έχουν μελετηθεί βιβλιογραφικά πολύ περισσότερο και συχνά εντελώς αυτόνομα από τα ζητήματα που αναδεικνύονται στην παρούσα μελέτη, τα οποία δεν έχουν διερευνηθεί επαρκώς. Οι πιο σύγχρονες προσεγγίσεις θίγουν επίσης και το ζήτημα της ερευνητικής ευαλωτότητας, διάσταση που δεν υπήρχε στην αρχική θεματοποίηση τέτοιων συζητήσεων και της ανάδυσης ηθικών αρετών, μέσα από συστηματική επαγγελματική εκπαίδευση και εργασία με τον εαυτό. Για περισσότερες λεπτομέρειες για αυτό το θέμα, βλ. ενδεικτικά, Riley, (et. al.), 2003, Karnieli-Miller & Strier, 2009: 279-89, Råheim, (et. al.), 2016, Haradhan, 2018: 23-48, Day, 2012: 60-85, Das, 2010, Yassour-Borochowitz, 2004: 175-86, Κασσέρη, 2019: 3-29).
- Η γλώσσα επίσης επικοινωνίας με τους συμμετέχοντες κρίνεται χρήσιμο να παραμένει απλή, χωρίς δυσνόητες θεωρητικές αναφορές, φορτισμένους και περίπλοκους ακαδημαϊκούς όρους, νομικές διακηρύξεις, εξεζητημένο επιστημονικό ιδιόλεκτο, περιττές ορολογίες, απρόσωπες γενικές αναφορές ή εκφοβιστικές κανονιστικές επικλήσεις. Αντίθετα, ένας λόγος απλός, κατανοητός, ευγενικός άμεσος, σαφής και προσωπικός ενισχύει τη σχέση εμπιστοσύνης και εγγύτητας. Ταυτόχρονα, προωθεί ένα αίτημα δημοκρατικότητας, ισοτιμίας, αμοιβαίας συνύπαρξης και επωφελούς συνέργειας, χωρίς να προβαίνει σε εκπτήσεις στην επιστημονική αξία της ερευνητικής εργασίας.
- Ως εκ τούτου, τα κανάλια επικοινωνίας και οι δίαυλοι διάχυσης, όπως αφίσες, ραδιοφωνικές εκπομπές, τηλεοπτικές συνεντεύξεις, καταχωρήσεις ή αναρτήσεις σε κοινωνικά δίκτυα, τοπικές παρουσιάσεις, ομαδικές συζητήσεις και ενημερωτικά δελτία, οφείλουν να μετέρχονται κατάλληλα πολιτισμικά εργαλεία και γλώσσα που θα επιτρέπουν στις συμμετέχουσες να εκφράσουν ειλικρινά και χωρίς αξιολογήσεις τη δική τους προοπτική ανάγνωσης και ερμηνευτικής οικειοποίησης μιας κατάστασης ή γεγονότων (π.χ. έμφυλη οπτική σε ζητήματα οικογενειακού καταμερισμού της εργασίας, σεξουαλικότητα, δικαιώματα και υποχρεώσεις της γονεϊκότητας, κοινωνική φροντίδα ηλικιωμένων, ανατροφή τέκνων, κτλ.).

Ανωνυμία

- Η ανωνυμία και η προστασία της ταυτότητας των συμμετεχόντων σε μια κοινωνική έρευνα αποτελεί μια εξίσου κεντρική διάσταση της ηθικής και δεοντολογίας, ειδικότερα όταν τυχόν πλήρης ή έστω μερική αποκάλυψη στοιχείων μπορεί να οδηγήσει σε εργασιακή βλάβη (π.χ. μείωση αποδοχών, διαθεσιμότητα, απόλυση, κτλ.), αρνητική δημοσιότητα, κακόβουλο σχολιασμό και άμεση ή έμμεση έκθεση σε κίνδυνο. Είναι προφανές ότι η ανωνυμία συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την εμπιστευτικότητα – διάσταση που καλύπτεται αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο – αλλά οι δυο αυτές αρχές δεν ταυτίζονται εντελώς και πλήρως. Με τον όρο ανωνυμία εννοούνται πρακτικές που ο ερευνητής εφαρμόζει ώστε να καταστήσει ουσιαστικά «αόρατους» τους συμμετέχοντες, σε τέτοιο βαθμό που δε μπορούν να αναγνωριστούν ούτε από άλλους ερευνητές ή μέλη της κοινότητας στην οποία ανήκουν οι συμμετέχοντες.
- Αυτό σημαίνει ότι αφαιρεί από τα στοιχεία τους πληροφορίες όπως, ακριβής ηλικία, συγκεκριμένος τόπος γέννησης, αριθμός ταυτότητας/διπλώματος/κοινωνικής ασφάλισης, επαγγελματική ιδιότητα, οικογενειακή κατάσταση, σε τέτοιο βαθμό που ακόμα και ο ίδιος ή κάποιος άλλος ερευνητής, συμμετέχων ή μέλος της κοινότητας αναφοράς της μελέτης να είναι εντελώς αδύνατον να τους αναγνωρίσει. Επίσης, περιγράφει γενικά τα χαρακτηριστικά τους (π.χ. δημογραφικά δεδομένα, οικονομικά μεγέθη, χώρους στέγασης, τόπους καταγωγής, ευρύτερες δειγματοληπτικές κατηγορίες, κτλ.) ή απαλείφει συνειδητά οποιοδήποτε ιδιαίτερο άλλο χαρακτηριστικό που δυνητικά θα οδηγούσε σε αναγνώριση. Με αυτόν τρόπο διασφαλίζεται ιδεοτυπικά – κυρίως στις ποσοτικές έρευνες - η ιδιωτικότητα των συμμετεχόντων και η εμπιστευτικότητα των εμπειρικών δεδομένων (Coffelt, 2017, Vainio, 2012: 685–698, Given, 2008: 16-17).
- Η ανωνυμία σημαίνει, με άλλα λόγια, ότι η ταυτότητα ενός συμμετέχοντα δε μπορεί να συναχθεί από τις απαντήσεις ή τα όποια χαρακτηριστικά δίνει ο ερευνητής για αυτόν, τόσο δημόσια όσο ακόμα και σε ιδιωτικές συνομιλίες με άλλα μέλη της κοινότητας. Οι σύγχρονες οδηγίες περί ηθικής και δεοντολογίας στην κοινωνική έρευνα τείνουν να γίνουν αρκετά αυστηρότερες σε αυτό το ζήτημα από ότι στο παρελθόν. Αυτή η τάση ενίοτε δημιουργεί εντάσεις καθώς υπάρχουν περιπτώσεις - θα αναλυθούν παρακάτω – που οι συμμετέχοντες ενδέχεται, για δικούς τους λόγους να μη συμμερίζονται ακριβώς τις ίδιες ανησυχίες για την προστασία της ιδιωτικής τους ζωής. Επίσης, κάποιες φορές επιθυμούν να αναγνωριστούν δημόσια η συμβολή τους σε μια έρευνα, επιθυμία θεμιτή, η οποία φυσικά μπορεί να ικανοποιηθεί, υπό προϋποθέσεις, με διαφορετικό τρόπο (Giordano, (et. al.), 2007: 264-275, Ryen, 2007, 218–235).
- Ουσιαστικά πλήρης ανωνυμία επιτυγχάνεται όταν ο ερευνητής αγνοεί την ταυτότητα των συμμετεχόντων και οι συμμετέχοντες δε μπορούν να αναγνωρίσουν τις δικές τους απαντήσεις, χωρίς να έχει υπάρξει συστηματική διαστρέβλωση ή παραποίηση των πραγματολογικών δεδομένων (Coffelt, 2017, Given, 2008: 16-17). Η διασφάλιση όμως της πλήρους ανωνυμίας, ειδικότερα στην ποιοτική κοινωνική έρευνα, δεν είναι εύκολη, εφικτή ή ακόμα και επιθυμητή, σε απόλυτο βαθμό. Η ανωνυμία των συμμετεχόντων μπορεί να είναι πλήρης ή μερική. Για παράδειγμα, μερική ανωνυμία διασφαλίζεται σίγουρα σε ένα βαθμό όταν χρησιμοποιούνται ψευδώνυμα, αλλά αυτό από μόνο του δεν εξασφαλίζει πλήρη προστασία, ειδικότερα σε εθνογραφίες σχετικά εύκολα αναγνωρίσιμων κοινοτήτων (π.χ. σφουγγαράδες στην Κάλυμνο, βοσκοί στην ορεινή Κρήτη, παραγωγοί μελιού στα Κύθηρα, συλλογικοί φορείς ή συνεταιρισμοί σε μικρές κοινότητες με έντονη διαπροσωπική επαφή, φυσική εγγύτητα και άμεσες γνωριμίες, κτλ.).
- Η εμπιστευτικότητα και η ανωνυμία είναι ηθικές και δεοντολογικές αρχές που πρακτικά αποσκοπούν στην προστασία της ταυτότητας μιας συμμετέχουσας σε μια έρευνα, σε όλα τα στάδια της, από τον αρχικό σχεδιασμό μέχρι τη δημοσιοποίηση των επιστημονικών αποτελεσμάτων. Η ανωνυμία αναφέρεται ουσιαστικά στη συλλογή δεδομένων με την απάλειψη οποιοδήποτε δυνητικού αναγνωριστικού σε προσωπικό ή άλλο επίπεδο. Η εμπιστευτικότητα με τη σειρά της αναφέρεται στη συνειδητή τροποποίηση – όχι διαστρέβλωση ή συστηματική παραποίηση - από τη μεριά του ερευνητή προσωπικών στοιχείων ή πληροφοριών που ενδεχομένως μπορούν να συμβάλουν στην αναγνώριση του. Συνήθως, η ανωνυμία είναι μια διαδικασία που είναι ευκολότερο να ακολουθηθεί πλήρως σε ποσοτικές κοινωνιολογικές μελέτες, ενώ η εμπιστευτικότητα προωθείται σε ποιοτικές κοινωνιολογικές μελέτες. Τόσο στις ποσοτικές όσο και τις ποιοτικές κοινωνιολογικές μελέτες, ο ερευνητής συλλέγει πληροφορίες από τους συμμετέχοντες, και αυτά τα εμπειρικά δεδομένα μετατρέπονται σε πραγματολογικό υλικό - κυρίως πρωτογενές - προς ανάλυση. Όμως η απόλυτη ανωνυμία είναι περισσότερο εύκολο να διασφαλιστεί σε ποσοτικές μελέτες, όπου τα περισσότερα δεδομένα είναι πολύ συχνά – έτσι και αλλιώς – εξ αρχής ανώνυμα ή κωδικοποιημένα με τέτοιο τρόπο ώστε η ταυτότητα ή τα ιδιαίτερα προσωπικά χαρακτηριστικά κάποιας συμμετέχουσας να μην έχουν τόση σημασία. Δεν είναι όμως τόσο εφικτό να διατηρηθεί σε αυτό το βαθμό στις ποιοτικές κοινωνιολογικές έρευνες, εξαιτίας και του σχετικά μικρού αριθμού συμμετεχόντων. Για αυτό το λόγο, στις περισσότερες κοινωνιολογικές ποιοτικές έρευνες εφαρμόζεται συμπληρωματικά ή κυρίως η αρχή της εμπιστευτικότητας (Coffelt, 2017, Research Ethics Board, 2017: 1-7, Vainio, 2012: 685–698). Αυτό το ζήτημα θα αναλυθεί εκτενώς στο επόμενο κεφάλαιο της παρούσας μονογραφίας.

- Από την άλλη μεριά, ειδικότερα σε ζητήματα στα οποία υπάρχει ένα αυξημένο ενδιαφέρον – είτε καλοπροαίρετο είτε όχι - από την κοινή γνώμη, συχνά η επώνυμη μαρτυρία λειτουργεί καταλυτικά και συμπαρασύρει ένα ενδεχομένως απρόσμενο εύρος εξελίξεων και παρεμβάσεων, που δεν θα είχαν πιθανότατα συμβεί αν η πληροφορία έμενε ανώνυμη. Αυτή είναι μια σημαντική διάσταση που δημιουργεί διχογνωμία στην ερευνητική κοινότητα και θα μπορούσε να σχηματιστεί ως εξής: ποια είναι η ενδεδειγμένη δεοντολογική στάση από τη μεριά του ερευνητή όταν η συμμετέχουσα θέλει οπωσδήποτε να αποκαλυφθεί η πραγματική της ταυτότητα και ο ερευνητής είναι σαφές πως δε μπορεί να εγγυηθεί – εξολοκλήρου ή μερικώς – ότι αυτό δε θα έχει δυνητικές αρνητικές συνέπειες, ακόμα και αν αυτές μεταφράζονται σε μια παροδική «θετική» δημοσιότητα.
- Η διαφωνία αυτή υπήρχε πάντα στην κοινωνική έρευνα, αλλά είχε επικρατήσει μια περισσότερο «συμβατική» αντίληψη της διαφύλαξης της ανωνυμίας των συμμετεχόντων, με βάση τις πρακτικές που αναφέρθηκαν νωρίτερα, ακόμα και αν υπήρχε ρητή απαίτηση δημοσιοποίησης των πραγματικών ονομάτων ή δεν εκφραζόταν κάποια επιφύλαξη σε τυχόν τέτοια περίπτωση (Σαββάκης, 2008, Dawn & Morgan, 2015: 166–182, Haradhan, 2018: 23-48). Μετά την ανάδυση και τη συστηματικότερη εμπλοκή της κοινωνικής έρευνας με έρευνες δράσης, έρευνες ενδυνάμωσης ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, έρευνες με την κοινότητα, φεμινιστικές έρευνες και έρευνες για ζητήματα τοπικού ενδιαφέροντος (π.χ. εγκατάσταση βιολογικού καθαρισμού, ανέγερση κτιρίων δημόσιου ενδιαφέροντος, χώροι καύσης απορριμμάτων, χρήση δημόσιας γης, κτλ.), η τάση για δημόσια αποκάλυψη της ταυτότητας των συμμετεχόντων έχει αυξηθεί.
- Η κοινωνική έρευνα, από μια πιο κλειστή και περιχαρακωμένη επιστημονική πρακτική που απευθυνόταν διαμεσολαβημένα και επιλεκτικά σε ένα κοινό ειδικών μετατράπηκε – σε κάποιες περιπτώσεις - μέσω της συναινετικής αποκάλυψης της ανωνυμίας – σε μια δημόσια έκφραση εμπειριών και βιωμάτων. Για αυτό το λόγο άρχισαν να εγείρονται ζητήματα και να διατυπώνονται προβληματισμοί αναφορικά με την πιθανότητα οι συμμετέχουσες σε μια κοινωνική έρευνα, ειδικότερα όταν είναι τεχνικά εφικτό, να επιθυμούν δημόσια συμβολή σε μια συζήτηση και αναγνώριση της συνεισφοράς τους σε αυτή. Επίσης, οι συμμετέχοντες μπορεί να θέλουν να απαντήσουν σε ερωτήσεις ή απορίες αναφορικά με ότι έχουν δηλώσει ή για τις εμπειρίες τους.
- Η νεότερη αυτή προσέγγιση με επίκεντρο τον συμμετέχοντα – και την πρόθεση δημοσιοποίησης της ταυτότητας - όταν τηρούνται κάποιες συγκεκριμένες αυστηρές προϋποθέσεις - υποδηλώνει ότι η ανωνυμία δεν μπορεί να επιβάλλεται υποχρεωτικά από τα πριν στους συμμετέχοντες, ειδικότερα όταν επιθυμούν να κατονομαστούν (Ryen, 2007: 218–235, Giordano, (et. al.), 2007: 264-275). Είναι σαφές ότι στην Ελληνική περίπτωση- και όχι μόνο – η επώνυμη μαρτυρία για φαινόμενα σεξουαλικής κακοποίησης ή εκμετάλλευσης, αρχικά, από την Ελληνίδα Ολυμπιονίκη κα. Σοφία Μπικατώρου και στη συνέχεια και από άλλες γυναίκες, συνέβαλλε αφενός στην αύξηση της ευαισθητοποίησης για αντίστοιχα θέματα. Αφετέρου μέτρησε θετικά στην οιοει προσπάθεια δημιουργίας ενός κώδικα ηθικής και δεοντολογίας στον αθλητισμό και τον πολιτισμό. Επίσης, στο βαθμό που αυτές οι πληροφορίες είναι επώνυμες και δημοσιοποιημένες διευκολύνεται σε μεγάλο βαθμό η περαιτέρω πρωτογενή και δευτερογενή δημοσιογραφική, επιστημονική ή ακόμα και δικαστική έρευνα που αφορά τυχόν ποινικές ή αστικές ευθύνες.

- Αυτή είναι μια περισσότερο σύγχρονη διάσταση που φυσικά- παρόλο που αρχικά ακούγεται εύλογη και απολύτως λογιμοφανής – ενδέχεται να δημιουργήσει περισσότερα ζητήματα διαχείρισης του ερευνητικού υλικού και αξιοποίησης των δεδομένων από όσα φαίνεται να επιλύει, όπως θα αναλυθεί παρακάτω.
- Ο λόγος είναι ότι κάποιες φορές η υπερβολική έκθεση των συμμετεχόντων σε μια έρευνα κάπως συσκοτίζει τα όρια ανάμεσα σε επιστήμη και δημοσιότητα (τηλεοπτική, ραδιοφωνική ή στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, κτλ.), όπου συχνά δεν τηρούνται αρκετοί κανόνες ερευνητικής και δεοντολογίας, διότι εκτός των άλλων είναι διαφορετικές οι ταχύτητες ολοκλήρωσης μιας έρευνας και οι προτεραιότητες που συχνά θέτει. Από την άλλη μεριά, είναι σαφές ότι όταν οι επιστημονικές προϋποθέσεις ικανοποιούνται και υπάρχει πλήρης συναίνεση σε αυτή τη διάσταση του ερευνητικού εγχειρήματος, μπορεί να αποτελεί μια συμπληρωματική παράμετρο ενίσχυσης της αξιοπιστίας και εγκυρότητας μιας κοινωνιολογικής μελέτης.
- Η κοινωνική έρευνα συχνά χρησιμοποιείται για την επιστημονική ενίσχυση και κοινωνική ενδυνάμωση ευάλωτων ομάδων, ασθενών τελικού σταδίου ή προσώπων που πάσχουν από χρόνιες εκφυλιστικές ασθένειες ή αναπηρία, ατόμων με διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό, κοντινών συγγενών, προσώπων που βρίσκονται σε φάση πένθους, ορφανών, προσφύγων, ασυνόδευτων ανήλικων, κακοποιημένων γυναικών, κτλ. Ακριβώς σε αυτό το σημείο συνάντησης, αναπτύσσεται το επιχείρημα ότι η αποκάλυψη της ταυτότητας των υποκειμένων που δυνητικά υποφέρουν μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα, τουλάχιστον μεσο-μακροπρόθεσμα, μεγαλύτερα οφέλη. Με άλλα λόγια «το συναινετικό σπάσιμο της ανωνυμίας» οιονεί ευαισθητοποιεί κοινωνικές ομάδες και πολιτικούς φορείς πολύ περισσότερο και σε γρηγορότερους χρόνους (Haahr, (et. al.), 2014: 6–15, Lancaster, 2017: 93-103).
- Φυσικά, αυτή η δημόσια τοποθέτηση, και μη διατήρηση της ανωνυμίας, ειδικότερα σε περιπτώσεις, που η κοινωνική έρευνα ασχολείται με αμφίσημα αξιακά ζητήματα και ηθικά έντονα φορτισμένα ζητήματα είναι σαφές ότι δε βρίσκει σύμφωνη και ομόθυμη ολόκληρη την ερευνητική κοινότητα. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, αυτή είναι μια συνθήκη που έχει τα χαρακτηριστικά μιας σπάθας με δυο άκρες, ενός νομίσματος με δυο όψεις, ειδικότερα όταν διερευνώνται ευαίσθητα θέματα, σχέσεις εξουσίας και πολιτικοποιημένοι κοινωνικοί μικρόκοσμοι ή χώροι έντονου κοινωνικού ακτιβισμού (Bouchard, 2016: 59-67, Thomson, (et. al.), 2005). Πάντως, ολοένα και περισσότερο γίνεται ξεκάθαρο ότι η μη τήρηση της ανωνυμίας, ειδικότερα όταν γίνεται συναινετικά ή μετά από απαίτηση των συμμετεχόντων – ανάλογα με το ιστορικό πλαίσιο, την κοινωνική τοποθέτηση, την πολιτική συγκυρία και την πολιτισμική συνθήκη – κάποιες φορές καθίσταται φορές αποδοτική και απολύτως εντός πλαισίου τήρησης των κανόνων ηθικής και δεοντολογίας.

- Η ανωνυμοποίηση των ερευνητικών δεδομένων και των συμμετεχόντων αυξάνει την εσωτερική και εξωτερική αξιοπιστία και εγκυρότητα της μελέτης και διασφαλίζει την προστασία των συμμετεχόντων. Με αυτό τον τρόπο, παρέχει τη δυνατότητα να καμφθούν τυχόν ενστάσεις, επιφυλάξεις ή αμφιβολίες συμμετοχής, διευρύνοντας το δείγμα της έρευνας και εντάσσοντας περισσότερο αντιπροσωπευτικές κατηγορίες σε αυτήν. Η διασφάλιση της ανωνυμίας των συμμετεχόντων και η διασφάλιση των προσωπικών δεδομένων αποτελεί πλέον ένα κομβικό ζήτημα σωστής και δόκιμης της ερευνητικής πρακτικής, λαμβάνοντας υπόψιν όσα αναφέρθηκαν νωρίτερα.
- Παρόλη την αύξηση του επιχειρήματος υπέρ της δημοσιοποίησης ονομάτων και ιδιοτήτων συμμετεχόντων – όταν συντρέχουν οι προϋποθέσεις που περιγράψαμε – η πλειοψηφική τάση στην κοινωνιολογική έρευνα ακόμα και σήμερα υποστηρίζει την πλήρη διασφάλιση- με όλα τα πρόσφορα μέσα – της ανωνυμίας των συμμετεχόντων. Ταυτόχρονα, αναγνωρίζει τις ειδικότερες και διακριτές δυσκολίες ενός τέτοιου εγχειρήματος, ακριβώς εξαιτίας της φυσικής εγγύτητας, της οιονεί συναισθηματικής οικειότητας και της αυξημένης εμπλοκής με τους συμμετέχοντες και της ιδιαιτερότητες της ερευνητικής διαδικασίας συλλογής πραγματολογικού υλικού.
- Σε κάθε περίπτωση πάντως είναι σαφές ότι η τήρηση ή μη της ανωνυμίας επαφίεται πρωτίστως στον επαγγελματισμό και την ερευνητική συνείδηση του επιστήμονα, που (οφείλει να) έχει γνώση των κοινωνικών δεσμών και των όποιων ιεραρχικών σχέσεων δημιουργούνται στο πεδίο – και ενδεχομένως εκτός αυτού, άρα μπορεί δυνητικά να αναλάβει την τελική ευθύνη της απόφασης. Ο επιστήμονας στην ποιοτική κοινωνιολογική έρευνα, συν-διαμορφώνει πολύ συχνά, ήδη από την είσοδο του στο πεδίο έρευνας, όψεις και διαστάσεις των ερευνητικών επιλογών (Σαββάκης 2021: 159-178, Walford, 2005: 83–93). Από μόνη της, με άλλα λόγια, η τήρηση ή μη της ανωνυμίας παραπέμπει συχνά σε μια δυαδική και ενίοτε πλασματικά διχοτομική λογική που μπορεί ως επιλογή από μόνη της να μην είναι απολύτως σωστή ούτε, όμως, απολύτως λάθος. Συχνά, πάντως ένας συνδυασμός επιλογών, ανάλογα με την κατάσταση και τη συνθήκη, μπορεί να είναι βέλτιστος και να επιλύσει αντιφάσεις ή να εκτονώσει εντάσεις, προβληματισμούς και ηθικά διλλήματα.
- Για αυτό το λόγο, το σημαντικότερο είναι ο ερευνητής να μπορεί να κρίνει κατά περίπτωση και να μην προβαίνει σε υποσχέσεις που δε μπορεί να τηρήσει ή δεσμεύσεις που δε δύναται να ανταποκριθεί. Το πεδίο της έρευνας, ειδικότερα στις κοινωνικές έρευνες, συχνά αποτελεί ένα πολύσημο και συγκρουσιακό χώρο που ενυπάρχουν ποικίλλα και διαφορετικά νοήματα, ερμηνείες και σύμβολα. Άτομα με διαφορετικές θεσηληψίες και συμφέροντα ή πρόσωπα-κλειδιά, που εκπροσωπούν αντικρουόμενες κοινωνικές ομάδες μπορεί να ερίζουν ταυτόχρονα για αμοιβαίως αποκλειόμενες επιλογές. Αυτή είναι μια διάσταση που ο ερευνητής είναι χρήσιμο να διατηρεί στο μυαλό του, για να παίρνει τις κατάλληλες αποφάσεις, όταν τα διλλήματα ηθικής και δεοντολογίας γίνονται περίπλοκα και ισχυρά (Bjarnason & Adalbjarnardottir, 2000: 335-343, Kelly 2009: 431–445).

- Η ιδεατή πρακτική θα ήταν οι συμμετέχοντες να συμφωνήσουν μεταξύ τους – εδώ ο ερευνητής έχει αποφασιστική σημασία - ενθαρρύνοντας όσους επιθυμούν να αναγνωριστούν δημόσια, ενδεχομένως εξηγώντας τι συνεπάγεται μια τέτοια έκθεση. Ταυτόχρονα μπορεί να βοηθήσει όσους επιθυμούν να παραμείνουν αφανείς, μεσολαβώντας ως εγγυητής της ανωνυμίας. Βεβαίως υπάρχουν περιπτώσεις όπου η αποϊάλυψη μέρους της ταυτότητας των συμμετεχόντων ουσιαστικά αίρει την ανωνυμία για ολόκληρη την ομάδα, ειδικότερα σε εστιασμένες μελέτες περίπτωσης. Τελικά, η μη διατήρηση της ανωνυμίας όταν – και μόνο όταν - ευνοεί και ενισχύει την προσέγγιση της επιστημονικής αλήθειας και τη δημιουργία ενός κλίματος εμπιστοσύνης και ανοιχτότητας είναι ευπρόσδεκτη. Αν όχι, μια πιο δεσμευτική και προστατευτική λογική, με γνώμονα το συμφέρον των συμμετεχόντων, είναι απαραίτητο να υιοθετηθεί (Kelly 2009: 431–445, Tilley & Woodthorpe, 2011).

- Για παράδειγμα υπάρχουν έρευνες όπου η διατήρηση της ανωνυμίας αποτελεί εξαρχής προϋπόθεση για να μπορέσει να εισέλθει ο ερευνητής στην ομάδα αναφοράς (π.χ. ανώνυμοι αλκοολικοί, ανώνυμοι υπέρβαροι, ανώνυμοι τοξικοεξαρτημένοι, κτλ.). Σε αυτή την περίπτωση είναι σαφές ότι η αρχική υπόσχεση οφείλει να τηρηθεί σε όλη τη διάρκεια της έρευνας και της παρουσίασης των αποτελεσμάτων (Mayhew 2010: 33-42, Peshkin, 2001). Υπάρχουν άλλες περιπτώσεις όπου η πρόσβαση του ερευνητή έχει αυστηρές προϋποθέσεις, στις οποίες η διατήρηση της ανωνυμίας συμπεριλαμβάνεται, αλλά όχι τόσο διατακτικά, ειδικότερα όταν η έρευνα συμπεριλαμβάνει ομάδες εστίασης με ειδικούς και σημαίνοντα άτομα της πολιτικής/κοινωνικής ελίτ (Parker & Tritter, 2006: 23–37, Walford, 2005: 83–93).

- Εμπιστευτικότητα
- Ενήμερη συγκατάθεση
- Δικαίωμα σχολιασμού
- Ερευνητικά παραπτώματα
- Ζητήματα συγγραφής
- Χρήση σύγχρονων τεχνολογιών

Συμπεράσματα

- Τα ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας δεν αποτελούν σημείο υποχρεωτικής συμφωνίας σε όλα τα επίπεδα ή σε όλες τις επιμέρους διαστάσεις τους. Αποτελούν συχνά εστίες γόνιμης αντιπαράθεσης και κριτικής, μέσα στην επιστημονική κοινότητα για διάφορους λόγους. Την ίδια στιγμή, επιχειρείται να βρεθεί ένα σημείο συνάντησης, ένα ενοποιητικό σημείο, που θα μπορούσε να αποτελεί κοινό γνώρισμα σε ότι αφορά την ηθική και δεοντολογία της κοινωνικής έρευνας, σε όλες της τις εκφάνσεις και εκδοχές.
- Αυτό το σημείο συμφωνίας ανευρίσκεται αρχικά στην αδιαπραγμάτευτη αρχή ότι ο ερευνητής δε μπορεί να προκαλεί βλάβη ή ζημιά στις συμμετέχουσες σε μια οποιαδήποτε έρευνα, τουλάχιστον εν γνώσει του, αλλά ούτε εν αγνοία του, αν είναι σωστός και αξιόπιστος επαγγελματίας. Σε δεύτερο επίπεδο, κάθε ερευνητής οφείλει να ακολουθεί και να εφαρμόζει τις γενικές και παραδεικτές αρχές σεβασμού και μη έκθεσης σε κίνδυνο, εργασιακή επισφάλεια ή κοινωνική κριτική των συμμετεχόντων στην έρευνα. Τέλος, οφείλει να λογοδοτεί στην επιστημονική κοινότητα που ανήκει και να αποφεύγει κακές ερευνητικές πρακτικές, επιστημονικές παρατυπίες και ερμηνευτικές στρεβλώσεις, σε όλες τις φάσεις ενός ερευνητικού εγχειρήματος.
- Παρόλες τις έντονες και συχνές διαφοροποιήσεις, σε επιμέρους θέματα εφαρμογής των γενικών αρχών ηθικής και κανόνων δεοντολογίας φαίνεται να υπάρχει μια σχετική συμφωνία και συναίνεση στην επιστημονική κοινότητα. Αυτό αφορά τόσο το σεβασμό των δικαιωμάτων των συμμετεχόντων όσο και τη δημιουργία ενός κλίματος συνεργασίας, επικοινωνίας και συνέργειας με τους συμμετέχοντες. Αυτή η ανοιχτότητα και η συν-απόφαση – τουλάχιστον σε κάποια θέματα που αυτό είναι εφικτό – εκβάλλει σε πρακτικές που οιονεί δε βλάπτουν τις συμμετέχουσες στην έρευνα και εγγυώνται τουλάχιστον ένα ελάχιστο επιστροφής της παραγόμενης γνώσης πίσω στην κοινότητα αναφοράς.
- Όταν όμως η σχετική συζήτηση έρχεται να εξειδικεύσει αυστηρά τα ανωτέρω ζητήματα, καθώς και αρκετά άλλα, προκύπτουν αρκετές διαφοροποιήσεις και μια τάση να εφαρμόζονται αρχές και κανόνες που εξυπηρετούν πρακτικά και σε βέλτιστο βαθμό, κάθε ερευνητικό εγχείρημα. Αυτό φυσικά δε σημαίνει ότι δεν ακολουθούνται – αν και συχνά όχι ευλαβικά ή κατά απόλυτο γράμμα – οι γενικές και κάπως πιο αφηρημένες αρχές που διέπουν την ηθική και δεοντολογία της κοινωνικής έρευνας.

- Οι απαιτήσεις της κοινωνιολογικής έρευνας τείνουν – έστω ελαφρώς – να καταστρατηγούν την τεχνική και φορμαλιστική διάσταση των κανονιστικών οδηγιών και των ρυθμιστικών προτάσεων που απαιτούν πλήρη ομοιομορφία και ενιαία αντιμετώπιση όλων των ζητημάτων, με βάση ένα πρωτόκολλο αρχών, τεχνικά και φορμαλιστικά διατυπωμένο πριν την είσοδο στο πεδίο έρευνας. Είναι προφανές ότι η δυσκολία του ερευνητικού αντικειμένου, οι διαφορετικές κάθε φορά απαιτήσεις και οι δυναμικές αλληλοδράσεις ανάμεσα σε κοινωνικό περιβάλλον, πεδίο, ερευνητές, συμμετέχουσες δημιουργούν ένα πλαίσιο ευελιξίας και ειδικότερης εξειδίκευσης γενικότερων αρχών δεοντολογίας και κανόνων ηθικής. Επίσης, επιτρέπουν – αν και όχι χωρίς τεκμηρίωση ή επιχειρηματολογία – ένα βαθμό σχετικής ερευνητικής αυτονομίας, όταν έρχεται η ώρα της διαχείρισης των ζητημάτων ηθικής και δεοντολογίας, πολύ συχνά σε συνεργασία και συνεννόηση με τις συμμετέχουσες στην έρευνα.
- Οι «τυπικές» αρχές δεοντολογίας και οι κανόνες ηθικής, είναι προφανώς εξαιρετικά σημαντικό και απολύτως ωφέλιμο να υπάρχουν πριν την έναρξη της έρευνας και να είναι ρητά, αυστηρά και με σαφήνεια διατυπωμένες. Επίσης, είναι σημαντικό να ακολουθούνται, όσο γίνεται πιστότερα και με μεγαλύτερη ενάργεια και ακρίβεια, με ειδική άδεια, όπου απαιτείται ή αναφορά/λογοδοσία σε επιτροπές και σχετικά συμβούλια ηθικής και δεοντολογίας. Πάντως, αρκετές φορές η πρακτική ερευνητική εμπειρία, ο «πραγματικός κοινωνικός κόσμος» (Robson, 2007) υπενθυμίζει emphatically ότι ενδεχομένως απαιτούνται υψηλές δόσεις αυτενέργειας, τεράστια υπομονή, κοινωνιολογική φαντασία, κριτική σκέψη και αρκετή εφευρετικότητα, ακριβώς διότι οι κανόνες ηθικής και δεοντολογίας είναι αδύνατον να προβλέπουν και να μεριμνούν για όλες τις περιπτώσεις που ανακύπτουν σε μια τόσο δυναμική και εξελισσόμενη σχέση και για όλες τις κατηγορίες ζητημάτων (Σαββάκης & Ρόντος, 2021: 7-30, Μαγουλάς, 2018: 17-38).
- Στα βασικά τους έκδοση πάντως, οι κανόνες ηθικής και δεοντολογίας, περιλαμβάνουν θέματα όπως η προστασία των συμμετεχόντων στην κοινωνική έρευνα, η συστηματική μέριμνα για ευάλωτες κοινωνικές ομάδες (π.χ. μετανάστες, πρόσφυγες, γυναίκες που έχουν υποστεί σεξουαλικά τραύματα ή οικιακή βία, κακοποιημένα παιδιά, κτλ.) το έγγραφο έντυπης ενημέρωσης συγκατάθεσης, η ανωνυμία των συμμετεχόντων, τα ερευνητικά παραπτώματα, τα ζητήματα συγγραφής, η εμπιστευτικότητα, ο διαμοιρασμός των δεδομένων, η χρήση πακέτων λογισμικού, κτλ. Ακόμα και σε αυτές τις περιπτώσεις, πάντως, είναι δεδομένη η αδυναμία πρόβλεψης ή διευθέτησης όλων των επιμέρους ζητημάτων ή θεμάτων που προκύπτουν από τη δυναμική σχέση πεδίο-ερευνητής-συμμετέχουσες-κοινωνικές συνθήκες-πολιτισμικό πλαίσιο, όπως αυτή διαλεκτικά διαμορφώνεται στις διαφορετικές φάσεις κάθε κοινωνικής έρευνας.
- Υπάρχουν επίσης πολλές ανησυχίες και αρκετή συζήτηση για αρκετά επίκαιρα ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας στη σύγχρονη κοινωνική έρευνα (π.χ. ζητήματα που αφορούν τα δικαιώματα ασθενών και εργαζομένων σε συνθήκες πανδημικής κατάστασης, το ζήτημα της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού και την εξαίρεσης θεσμικών φορέων από αυτόν, το ζήτημα του υγειονομικού διαχωρισμού των πολιτών, την ηθική και δεοντολογική διάσταση των διαρκών περιορισμών και των συστηματικών απαγορεύσεων, κτλ.). Επίσης, υπάρχει αρκετή δημόσια αντιπαράθεση για αρκετά άλλα θέματα που αφορούν καταστατικά και άλλες επιστήμες (π.χ. νομική, βιολογία, θεολογία, ανθρωπολογία, πολιτική επιστήμη, κτλ.) και άπτονται όψεων βιοηθικής, δικαιωμάτων ασθενών τελικού σταδίου ή με περιορισμένο καταλογισμό, πολιτικών κρατούμενων, αμβλώσεων, σεξουαλικού προσανατολισμού, γυναικείας κακοποίησης, βασανισμού ή απαγωγής παιδιών, υποχρεωτικής διασωλήνωσης με εισαγγελική παραγγελία, κτλ.

- Με άλλα λόγια, τα ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας δεν αποτελούν δυσκολίες απλού φορμαλισμού, τεχνικών δελτίων ή κανονιστικών οδηγιών, αλλά θέματα που τις περισσότερες φορές διέπονται από μια σχεσιακή και δυναμική ηθική και δεοντολογία, που διαμορφώνεται από την πολυσημία, την πολυπλοκότητα, την ενδεχομενικότητα, τις αντινομίες και τα διλλήματα του τετράπτυχου ερευνητής-πεδίο-συμμετέχοντες-περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Για αυτό το λόγο, η βιβλιογραφική και βιωματική συνεισφορά, που απορρέει από ζώσες εμπειρίες στο πεδίο της έρευνας, συχνά εμπλουτίζει αναστοχαστικά τον προβληματισμό και το διάλογο γύρω από τις διαδρομές της μνήμης και τα οδοιπορικά των ερευνητικών πρακτικών (Ζάχου & Θανοπούλου, 2021), αλλά και γύρω από τα ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας στη σύγχρονη κοινωνική έρευνα.
- Αυτή η μετατόπιση των ζητημάτων ηθικής και δεοντολογίας – στο βαθμό που φέρνει στην επιφάνεια διαστάσεις άνησης εξουσίας και πολιτικής δύναμης, ή έστω συσχετισμών – αναδεικνύει ταυτόχρονα θέματα δημοκρατικότητας της γνωστικής διαδικασίας, ανοιχτότητας της έρευνας, κοινωνικής λογοδοσίας, διαφάνειας της χρηματοδότησης και των πόρων (υλικών και συμβολικών), ενδυνάμωσης των τοπικών κοινοτήτων, διαμοιρασμού της επιστημονικής γνώσης και μετασχηματισμού της ερευνητικής ηθικής και δεοντολογίας. Το τελευταίο απαιτεί μια σαφή σταδιακή παραίτηση από τον άχαρο, άκομφο, αχρείαστο, αναποτελεσματικό και συχνά ανούσιο ρόλο της επιστημονικής αυθεντίας. Από την άλλη μεριά, προσκαλεί σε συνειδητή προσπάθεια κατανόησης του ερμηνευτικού σχήματος και των κοινωνικών πρακτικών των συμμετεχόντων στην έρευνα, χωρίς αυτό να σημαίνει υποχρεωτικά απόλυτη αξιακή ταύτιση μαζί τους, πλήρη δικαιολόγηση των ενεργειών τους ή άκριτη συμφωνία με το ηθικό και δεοντολογικό τους πλαίσιο.

- Τα ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας στη σύγχρονη κοινωνική έρευνα συχνά έχουν πολλές και αντικρουόμενες παραμέτρους, πολύσημες και αντιφατικές διαστάσεις, συγκρουόμενα και αλληλοαναιρούμενα περιεχόμενα. Για αυτό το λόγο, είναι αρκετά δεσμευτικό και κάποιες φορές πρακτικά ανεφάρμοστο ή ανεδαφικό να ακολουθούνται με φορμαλιστική ευλάβεια πρωτόκολλα που είτε, για διάφορους λόγους, δε μπορούν να εφαρμοστούν (π.χ. πλήρη εμπιστευτικότητα, μη πρόσβαση στο αρχικό υλικό, ανωνυμία, κτλ) είτε προσκρούουν στις ίδιες τις απαιτήσεις των συμμετεχόντων σε μια κοινωνιολογική έρευνα (αποκάλυψη ονομάτων, επώνυμη αναφορά, κτλ.).
- Η τυπική, κανονιστική, ρυθμιστική, διεισδυτική και τεχνική διάσταση των ζητημάτων ηθικής και δεοντολογίας είναι σημαντικό να διατηρείται σε μεγάλο βαθμό και τις περισσότερες φορές ακολουθείται σε κάθε κοινωνιολογική έρευνα. Όμως, η ίδια η μετασχηματιστική, διαπλαστική, μαθησιακή και δυναμική λογική του πεδίου έρευνας και η διαλεκτική αλληλόδραση ανάμεσα σε ερευνητή και συμμετέχοντες δημιουργεί εντάσεις, εξισορροπεί συγκρούσεις, επιλύει ζητήματα και θέτει τους δικούς της κανόνες ασφαλούς και δημοκρατικής λειτουργίας αυτής της συχνά ανισοβαρούς κοινωνικής σχέσης. Αυτοί οι κανόνες δεν είναι ενιαίοι, αδιαπραγμάτευτοι, εσαεί σταθεροί, αλλά μετασχηματίζονται και διαφοροποιούνται, συχνά ακολουθώντας μια προσωρινή λογική. Από τη μια μεριά, οφείλουν να διατηρούν στο ανέραίο τις γενικές αρχές ηθικής και δεοντολογίας, όπως αναλύθηκαν νωρίτερα και από την άλλη μεριά, οφείλουν να τις εξειδικεύουν κατά περίπτωση, ανάλογα με την ερευνητική περίσταση.

Επίλογος

- Τα ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας στη σύγχρονη κοινωνική έρευνα συνδέονται με κοινωνικές ανισότητες, έμφυλες και πατριαρχικές δομές κατίσχυσης, ασύμμετρες θέσεις και μορφές εξουσίας εντός του ακαδημαϊκού και ερευνητικού μικρόκοσμου, άνιση κατανομή συμβολικού γοήτρου, κοινωνικού κεφαλαίου και οικονομικής δύναμης. Επίσης εξειδικεύονται ανάλογα με το χρόνο και το χώρο κάθε μελέτης, το συγκεκριμένο ερευνητικό πεδίο και τις απαιτήσεις του και την ιδιαίτερη θεματική στην οποία εστιάζει. Για αυτό το λόγο, η διαχείριση τους αποτελεί από μόνη της μια ευαίσθητη και δυσεπίλυτη άσκηση, μια διαρκή μαθητεία σε όχι τόσο προφανείς ή ομαλές διαδρομές. Ουσιαστικά, όταν αναλύουμε ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας της σύγχρονης κοινωνικής έρευνας, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, διερευνούμε κοινωνικές πρακτικές και κοινωνικές σχέσεις, με ιστορικό υπόβαθρο και πολιτισμική προοπτική ανάγνωσης και ερμηνείας.
- Με άλλα λόγια, κάθε συζήτηση για τα επιμέρους ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας στη σύγχρονη κοινωνική έρευνα αποτελεί ένα διάλογο που συμβάλλει στην κριτική κατανόηση μορφών κοινωνικής δράσης, με πολλαπλά επίπεδα αναγωγής και ένταξης, που δυνητικά μετασχηματίζονται, άλλοτε λιγότερο, άλλοτε περισσότερο, άλλοτε εντελώς γρήγορα, υποχρεωτικά και θεαματικά (π.χ. συνθήκη πανδημίας) στο χώρο και το χρόνο. Αυτή η αναστοχαστική μορφή διατύπωσης των ζητημάτων συμβάλλει στην εννοιολόγηση τους όχι ως τεχνικά και αποκλειστικά διοικητικά θέματα λογιστικής τάξεως ή διαχειριστικής κατάστασης, αλλά ως ιδιοσυστατικά και συγκροτησιακά στοιχεία μιας αξιόπιστης και έγκυρης ερευνητικής στρατηγικής.